

POLITIKUS PROFESSZIÓ ÉS POLITIKUS TÍPUSOK A DUALISTA POLITIKAI ARÉNÁBAN

ZÁRUG PÉTER FARKAS

A funkcionálisan differenciálódott modern polgári társadalom politikai arénájának kiindulópontja Magyarország történetében az Osztrák–Magyar Monarchia duális állammodellje volt. A modern politikai erőterek, társadalmi törésvonalak és a parlamentarizmus párt- és kormánystruktúrája, a gazdaság – mint hatalom –, valamint a nyilvánosság szerkezetváltozása ebben a félszáz évben alapozta meg a 20. századi politikai struktúra kibontakozási lehetőségeit, miközben lassan lebontotta a 19. század rendi társadalmi és politikai rendszerét. A dualizmus állam- és politikai rendszere lezárása volt annak a hosszú időszaknak, amelyet a Habsburg-uralom Magyarországra kényszerített, és kezdete annak az új típusú politikai és társadalmi berendezkedésnek, amely már Magyarország 20. századi konfliktusaihoz vezetett. Ahhoz, hogy e korszak politikai szereplőinek és politikus típusainak lehetséges tipizálásába kezdjünk, és közülük kiemelten foglalkozzunk a dualizmus egy sajátos politikus típusával, nélkülözhetetlen feladatként adódik magának a keretnek – amelyen belül e politikusok tevékenykedtek – a rövid jellemzése.

A korszak vázlatos, a teljesség igénye nélküli történeti, politikatörténeti áttekintése annál is inkább fontos, mert a politikus és kora elválaszthatatlan egységet alkot – még akkor is, ha eszmetörténeti szempontból némelyikük munkássága talán messzebbre mutat koránál. A történeti vázlatához választott szempontrendszerünk pedig kizárólag a szűken értelmezett politikai arénára vonatkozik. Elemzésünk így az államformára, a kormányformára, az országgyűlésre és a pártstruktúrára, továbbá a politikai jogok gyakorlásának lehetőségeire korlátozódik, és kevésbé kívánjuk elemezni a kor pártharcait és a politikai erőterre történő külpolitikai behatásokat. Elsősorban tehát a politikai struktúrának a közjogi berendezkedésére koncentrálnunk, amely mellett külön kitérünk a társadalmi nyilvánosság átalakulása és a politikai részvétel, valamint a választójogi berendezkedés összefüggéseire. Ezután a dualista magyar állam politikusi kiválasztódását, rekrutációját és szelektálódását, illetve csoportosítási lehetőségeit vizsgálánk meg. E téren az eddigi próbálkozások döntő mértékben a politikai programok, ideológiai állásfoglalások és az ezekből következő párthovatartozások szerint történtek. A politikusi professzió dualizmus kori meghatározását pedig a klasszikus weberi kategóriák tükrében elemeznénk – utalva egyben bizonyos politikusi karriertípusokra is.

Ez utóbbiak között jelentkezik egy sajátosan kiemelkedő politikusi kör, akiknek többsége politikai pályafutását már az 1840-es években elkezdte. Ők azok, akik az irodalom és a társadalomtudományok terén szerzett hírnevük, valamint a tudomány

intézményeiben elért rangjuk alapján – amelyek legtöbbször a Magyar Tudományos Akadémia tagságában és vezető tisztségének betöltésében érte el tetőfokát – a kiegyezés korának, valamint az azt követő 10–15 évnek legmeghatározóbb politikusává váltak. Karrierjük a dualizmus során később modellé is vált bizonyos szakpolitikai területeken. Ők a tudós-politikusok, akiknek mintáját a Magyar Tudományos Akadémia elnökei adták.

Állam és politikai aréna a dualista Magyarországon

Az Osztrák–Magyar Monarchia dualista állammodelljének közjogi alapja az a tizenkét törvencikk volt, amelyet 1867. július 28-án Ferenc József – június 8-i megkoronázását követően – mint magyar király szentesített a kiegyezési tárgyalások eredményeként. A forradalom utáni, közel húsz évig tartó politikai passzív ellenállás és közjogi vita, amely Deák szavaival „a rosszul gombolt kabát újragombolásáról”,¹ a Habsburg kézen elveszett államiság újratemtéséről szólt, ezzel lezárult.

A Habsburg Birodalom két, látszólag független államból állt, amelyekben a három hatalmi ág saját nemzeti arculatot öltött, ám a kor által a nemzetközi jogalanyiságához támasztott feltételeknek nem mind feleltek meg, a szükséges szuverenitásjegyeket nem viselték mind magukon. A perszonálunió mellett az államélet további három másik területen is szorosan összekapcsolódott. Közös volt, s továbbra is Bécs központtal működött az Osztrák–Magyar Monarchia külügyeinek, hadügyeinek és az ezekre vonatkozó pénzügyeknek a miniszteriális politikája és adminisztrációja. Az államélet e három területe közül a birodalmi hagyományokat megtestesítő Külügyminisztérium bírt a legnagyobb jelentőséggel, így vezetését mindenkor a császár és király feltétlen híve tölthette be. „A sors keserű fintora – írja Romsics Ignác –, hogy az újjáformált birodalom egyik első és legsikeresebb, illetve utolsó külügyminisztere, akinek már csak a teljes felbomlás konstatálása jutott osztályrészül, egyaránt egy-egy Andrássy volt: 1871 és 1879 között a kegyelmet kapott »lázadó«, 1918. október 24-étől november 2-ig fia, ifjabb Andrássy Gyula.”²

A hadügyi igazgatás és a hadügyi irányítás elkülönült egymástól. Az elsőt a közös hadügyminiszter, a másodikat maga az uralkodó végezte a kiegyezési törvény szerint. Ugyancsak az uralkodót mint Legfőbb Hadurat illette a bodin-i szuverenitási jegy, a háború és béke joga is. A közös hadsereg fejlesztéséről, létszámáról Ausztria és Magyarország önállóan döntött, azonban mindig közös koncepció alapján. A két közös ügy költségvetésének összeállítását, a hiány és többlet mérlegének elkészítését és a megszavazott összegek folyósítását a közös Pénzügyminisztérium végezte. Feladata 1878-tól bővült, ekkortól ugyanis Bosznia-Hercegovina közigazgatásának irányításáért is felelt. A duális állam időszakának tíz külügy- és tizenegy közös pénzügyminisztere közül négy volt magyar mindkét tárcánál. A közös honvédelmi minisztériumot mindig osztrák, ám a három tárca közül az egyiket mindig

¹ GRATZ 1934, 20.

² ROMSICS 2005, 17.

magyar vezette. E minisztériumok munkájukat a magyar és osztrák miniszterelnök részvétele mellett közös minisztertanácsi üléseken hangolták össze, de közjogi értelemben ez nem volt központi kormánynak tekinthető. Azonban politikai felelősségük nemcsak az uralkodó irányába volt, hanem a két állam parlamentjei által delegált sajátos bizottságoknak, a delegációknak irányába is. Tekintettel arra, hogy az Ausztria és Magyarország törvényhozásai által delegált 60-60 főből álló delegációk nem közös parlamentként, vagyis állandó együttes ülésezésük során gyakorolták ellenőrző feladatukat, sőt a közös parlament látszatát kerülve e delegációk leginkább külön üléseztek, politikai súlyuk és szerepük jóval csekélyebb volt a két ország tényleges parlamentjeihez képest. Az igazi politikai csatározások színteréül így Magyarországon is az országgyűlés szolgált. A császári-királyi állam összetartozását a kiegyezés egy külön szerződése is biztosította. Ez a már említett három terület mellett további három gazdasági ügyet sorolt a közös ügyek közé: a vám-, a bank-, és a pénzrendszer kérdéseit. A külügy, hadügy és a rájuk vonatkozó pénzügyekhez képest ezek abban különböztek, hogy tízévente meg kellett újítani a rájuk vonatkozó megállapodásokat. Szintén tízévenkénti megállapodás volt szükséges a közös költségekhez való hozzájárulás mértékéről is.

Minden egyéb politikai ügy mind Ausztria, mind Magyarország esetében belügyként jelentkezett, és ezen ügyekben mindkét állam politikai szereplői önállóan vívták meg csatáikat a maguk politikai arénájában. A magyarországi politikai élet a kiegyezéstől alapvetően parlamentközpontúvá vált. Az a hosszú politikai vita, amely az 1840-es évektől jelentkezett a magyar közéletben, s amely a magyar politikai, állambölcseleti és közjogi gondolkodás jelentős publicisztikai terméséhez vezetett a municipalisták és centralisták között, nyugvópontra jutott. A Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágoston és Csengery Antall nevével fémjelzett centralisták Deák vezetése alatt váltak résztvevő aktoraivá a népképviselői alapokon szerveződő új parlamentáris rendszernek. Ezzel egyidejűleg, ahogy a vármegye politikai súlya, úgy az ennek erejében – mint az ősi alkotmány alapbástyájában – hívók táborá is elapadt, és az új politikai berendezkedés a „szobatudósok”³ politikai szereplésének fénykorát hozta el.

A kiegyezés országgyűlése, amely „sok tekintetben alkotmányozó nemzetgyűlésnek is volt tekinthető”,⁴ az 1865-ben választott és ez év december 10-én megnyitott országgyűlés volt. A Nyugat-Európában már két évszázada jelen lévő polgári parlamentarizmus és az ezt garantáló alkotmányos berendezkedés elfogadása és kialakítása Magyarországon e parlament munkájához köthető. A feudális rendi hagyományok és a történeti alkotmány, valamint a polgári politikai berendezkedés népképviselői jellege együttesen jelent meg a kétkamarás, főrendiházból és képviselőházból álló Magyar Országgyűlésben. A T. Ház törvényhozó hatalmát az államfővel együtt gyakorolta.

³ Kossuth Lajos nevezte így a centralisták vezetőit.

⁴ GRATZ 1934, 31.

A főrendiház a rendi Magyarország arisztokratikus politikai berendezkedésének a lenyomataként öröklődött az új népképviselői befolyás alatt álló parlamentáris rendszerbe. Tagjaik egyrészt születési előjoguk alapján a hercegek, bárók, grófok, vagyis az ország mágnásai, másrészt – a ház reformjáig – a főispánok, harmadrészt pedig a katolikus és görögkeleti főpapok. A főrendiház politikai súlya csekély volt, amelyet az is jól jelez, hogy nem szerveződtek benne pártformációk, inkább érdekcsoportok szerint tagolódtak. Szerkezete a dualizmus során egyszer változott, 1884-ben. *A főrendiháznak, mint felsőháznak szervezéséről* címen a Tisza-kormány nyújtott be javaslatot, amely hosszas vita után, több módosulással 1885. évi VII. tc.-ként alakította át az utoljára 1791–1792-ben pusztán tagjaiban bővülő, ám azt követően változatlan főrendiházat. A reform előtti utolsó ülést a főrendiház tagjai 1885. május 21-én tartották a Nemzeti Múzeumban.⁵ A reform adócenzushoz – háromezer forint évi egyenes földadóhoz – kötötte az arisztokraták tagságát, a kormány javaslatára pedig az uralkodó további ötven tagot nevezhetett ki élethosszig. A reform eredményeként a centralisták végső győzelmet arattak a megyén, ugyanis a törvény megszüntette a főispánok főrendiházi tagságát. Ugyanakkor helyet kapott a Kúria, a Fővárosi Ítéltábla elnöke, és képviseltették magukat a bevett vallások is. A protestáns egyházakhoz (református, evangélikus, unitárius) képest az izraelita vallásúaknak még tíz évet kellett várniuk a főrendiházi, felsőházi tagságra.⁶ A főrendiház tagsága nagymértékben megváltozott, de jellege változatlan maradt. Az adócenzus eredményeként ugyanis csak a nagybirtokos arisztokrácia maradhatott a politikai aréna e szegletében.

A népképviselőten nyugvó és e szerint szerveződő képviselőház 1861-ben, 1865-ben, 1869-ben valamint még 1872-ben is az 1848-as választójogi törvény alapján lett megválasztva. A választójog reformja már a kiegyezés során is fontos politikai vita témája volt. A '48-as törvény első módosítására Lónyai Menyhért kormánya tett először törvényjavaslatot 1872-ben, azonban az ellenzéki képviselők, a Balközép Párt és a '48-as Párt, továbbá a nemzetiségiek képviselőinek ellenállásán a javaslat elbukott. A javaslatot leginkább azért kifogásolták, mert a választók létszámát jelentősen csökkentette volna az a kitétel, amely szerint az egyenes adóval hátralékban lévők nem szavazhatnak. Az obstrukció ellenállási technikájának első sikeres alkalmazásaként – amelyet a képviselőházi ellenzék a dualizmus során rendre bevett politikai fegyverként – a törvényjavaslatról a T. Ház nem szavazott.

⁵ A főrendiház a Nemzeti Múzeumban ülésezett egészen a jelenlegi Országház millenniumi, 1896-os ünnepségéig. A képviselőháznak is itt volt a székhelye 1866-ig. Ekkor az utóbbi átköltözött a Sándor főherceg – ma Bródy Sándor – utcai palotába. Mindkét ház 1904-től folytatta munkáját az ekkor befejezett, Steindl Imre által tervezett Országházban.

⁶ A főrendiházi reform során Tisza javaslata már tartalmazta egy zsidó rabbi hivatalból való részvételét a főrendiházban, ám csak azt sikerült elfogadtatnia, hogy a kinevezettek között izraelita vallású is lehessen. A változás 1895-ben állt be az emancipációs törekvések sikereként, az izraelita vallás recepciójával.

A Bittó István által vezényelt kabinet idején született meg a Balközép támogatóival s a függetlenségek kisebbségi tiltakozása mellett az 1874. évi XXXIII. törvény cikk a választójogról. E törvény alapvető jelentőségű a dualista magyar állam és politikai rendszer szempontjából, hiszen a teljes korszak változatlan jogi keretét adta. Bár a kettős monarchia fennállásának utolsó évtizedében két alkalommal is a politika porondjára került egy új választójogi törvény bevezetése, de sem az 1913. évi XIV. tc., sem pedig a felbomlás előtti 1918. évi XII. tc. alapján nem voltak választások. Az 1874. évi XXXIII. tc. hét fejezetének, összesen 121 §-a hűen tükrözte a magyar társadalmi, politikai és alkotmányos berendezkedés kereteit, és behatárolta a politikai aréna lehetséges szereplőinek kiválasztódási esélyeit. Erdei Ferenc írja a választójog dualizmus kori társadalmára gyakorolt hatása kapcsán, hogy: „A választójog szűk keretei és korlátai, a választások tényleges lebonyolítása, a virilis jog, a főrendi ház mind olyan elemei voltak a törvényhozásnak, illetve a vármegyei és községi autonómiának, hogy rajtuk keresztül nem érvényesült valószínűségű népuralom.”⁷

A törvény értelmében választójoga a 20. életévét betöltött, magyar állampolgárságú férfiaknak volt, akiknek adócenzusként egynegyed telek földtulajdonnal kellett rendelkezniük, illetve szabad királyi és rendezett tanácsú városokban három lakrészből álló házat vagy olyan földet kellett tulajdonolniuk, amely 16 forint tiszta jövedelem után volt földadóval megróva. Szintén választójoga volt azoknak, akiknek 105 forint adóköteles évi jövedelmük volt, önálló iparosok esetében pedig legalább egy segédmunkás alkalmazását írta elő feltételként a törvény. A jogszabály megőrizve az 1848-as tanultsági, műveltségi cenzust tételesen felsorolta az értelmiségi kategóriákat a választásra jogosultak körében. Számukra nem határozott meg jövedelemküszöböt a törvény. Választhatott minden diplomás értelmiségi, azonban a lelkész, segédlelkész csak hivatalos egyházközségi alkalmazása, a tanár, tanító, kisdédóvó és községi jegyző csak kinevezése, megválasztása után élhetett ezzel. A törvény 10–12. §-a kizárta a szavazati jogból azokat, akik „gazdai hatalom alatt állnak”, egyenruhás testületnél szolgálnak, büntetés vagy csőd eljárás alatt állnak, vagy vizsgálati fogságban vannak, továbbá azokat, akik adóhátralékosok.⁸ Képviselőjelölt minden választójoggal bíró, 24. életévét betöltött, magyarul tudó férfi lehetett.

A választási rendszer s az eljárás szabályozása is fontos mutatója az általában liberálisnak mondott dualista állam szabadságfelfogásának. Az ország 413 választókerületében⁹ kizárólag egyéni jelöltekre voksolva nyilvánosan és élőszóval választották meg a képviselőház tagjait. A választási korteskedés a „minden eszköz bevethető” alapon állt, és a legtöbb párt és jelölt kimeríthetetlen eszköztárat vetett

⁷ ERDEI 1980, 305.

⁸ A törvény az 1899. évi XV. tc. által több ponton megváltozott, ekkor törölték el az adóhátralékosokra vonatkozó passzusokat is.

⁹ 1914-ben ez 435-re módosult.

be ennek az alapelvnek az érvényre juttatására.¹⁰ A kerületek beosztása nyugat-európai mintát követett, alapja a népességszám volt, azonban a választójogosultak körzetenkénti eltérő számát semmilyen módon nem kompenzálta a rendszer, ami óriási torzulásokhoz vezetett. Egy képviselő pedig nem csak egy kerületben indulhatott, így egyes politikusok politikai ringben maradásának megtöbbszöröződött az esélye, míg másfelől a politikusi rekrutációt egyben le is szűkítette ez a lehetőség. A lényeg az volt, hogy valamelyik körzetben mégiscsak mandátumot szerezzen az adott politikus. Ha több helyen választották meg a jelöltet, akkor döntenie kellett mandátuma sorsáról, így a visszaadott mandátumok, az időközi választások és a pótválasztások újabb és újabb lehetőséget adtak a kormánypárt többségének megerősítésére.¹¹ A körzetek aránytalanságára pedig jó példa, hogy a millennium évében – Romsics Ignác adatai szerint – 12 körzetben kevesebb, mint 500 választó, 11 körzetben pedig több mint 5000 fő voksa döntötte el egy-egy mandátum sorsát. A politikai karrier lehetőségét is nagymértékben befolyásolták ezek a tényezők.

A választókerületek beosztása semmilyen társadalmi, politikai mozgást nem követett. A kormánypárt oldaláról a választójogi rendszer statikus jellegének szándékos fenntartása, az arányosítástól és az eljárás titkosságától való elzárkózás, az ellenzékiek oldaláról pedig a demokratikus választójog követelése vezetett el a századelőre a dualista Magyarország legkomolyabb belpolitikai konfliktusaihoz. Kozári Mónika írja a dualizmus választójogi rendszere kapcsán, hogy: „A dualizmusban a politikai döntéshozó helyzetben lévő konzervatív szabadelvű elit persze tudatában volt annak, hogy ez a választójog és választási rendszer nem korszerű. Egyet is értettek abban, hogy ideális cél Magyarországon is az általános választójog megteremtése lenne. Ezt azonban nem merték megvalósítani, mert tartottak a nemzetiségek széthúzó mozgalmaitól és az alsóbb néposztályok társadalmi megmozdulásaitól. Azaz az állam egységét és a fennálló társadalmi rend megmaradását látták biztosítva a nagyon is keretek közé szorított választási rendtől.”¹²

A választók aránya mindezekből adódóan és e keretek között a dualizmus korszakában mindvégig átlagosan az összlakosság 6-7%-át tette ki. Bár ez folyamatos abszolút számbeli növekedést jelentett a politikai résztvevők oldalán, azonban ez sem tudta feloldani a robbanásszerű lakosságnövekedés és a stagnáló politikai struktúra között feszülő ellentéteket. Hanák Péter vizsgálatai szerint 1787 és a 1880 között a történelmi Magyarország lakossága 9,2 millióról 15,6 millióra nőtt, és ez a szám a társadalmi mozgásokkal együtt – kolera, kivándorlás, galíciai zsidóság betelepülése a nagyobb magyar városokba – 1910-re 20,9 millióra növekedett.¹³ Míg az

¹⁰ Mikszáth Kálmán *Két választás Magyarországon* című műve ennek a jelenségnek korhű irodalmi bemutatása.

¹¹ Jónás Károly, az Országgyűlési Könyvtár igazgatója szerint ez az oka annak, hogy különösen 1892-ig nem lehetett pontosan feltérképezni a mandátumszámok – egy konkrét időpontban – való alakulását. A források pedig sok esetben nem pontosak. Az Országgyűlés pedig ekkor még nem vezetett precíz nyilvántartást, csak a mandátumlevelet igazolta.

¹² KOZÁRI, 2005, 132.

¹³ HANÁK 1971, 36.

1880–1910 közötti időszak természetes szaporulatának már a századfordulón mélyreható és konkrét társadalmi-gazdasági következményei voltak, addig a politikai változások igényét képviselők rendre alulmaradtak a régi politikai struktúrát működtető elittel szemben.¹⁴

Rövid közjogi vázlatunk végén a politikai aréna jól ismert szinterei közül térjünk át a dualizmus kormány- és pártstruktúrájára, hangsúlyozva, hogy nem a dualizmus egyes kormányainak és pártjainak politikai programjait kívánjuk röviden ismertetni, hanem politikatudományi oldalról összegezzük a korszak legfőbb jellemzőit. A felelős kormány és felelős minisztériumok polgári-jogállami kritériuma szintén sajátos módon került szabályozásra a kiegyezési törvényben. Ennek értelmében a miniszterelnök nem a választások közvetlen eredményeként jutott a hatalomba, hanem elsősorban az uralkodó joga maradt a miniszterelnök személyének kinevezése. A kormányzat működőképessége érdekében viszont a király rendre figyelembe vette a képviselőválasztások eredményét, s miniszterelnököt a képviselőházi többséggel rendelkező pártalakulatból választott. Ettől egy esetben tért el Ferenc József, amikor is a kiegyezést követő 38. évben az Ausztriával szemben álló nemzeti koalíció először tudta legyőzni – a választójogi törvény adta eredménytorzító lehetőségeket folyton kihasználó – kormánypártot. Az uralkodó azonban, amikor a parlamentáris kormányzás lényegi játékszabályinak önkéntes betartását s az erre való politikai érettségét kellett volna hogy bizonyítsa, könnyűnek találtatott. Nem a választásokon győztes pártból kért fel valakit, hanem leghűségesebb fegyverhordozóját, Fejérváry Gézát nevezte ki 1905-ben miniszterelnökké.

A parlamentáris kormányzás formailag adott volt a dualista Magyarország politikai struktúrájában, ahogy a pluralizmusé is. Tartalmi szempontból azonban – a már ismerttetett jogi keretek miatt – hegemónná és monocentrikussá vált a rendszer, amelynek lényegi eleme az érdemi verseny lehetőségének központi akadályoztatása, valamint kizárása volt. Mindez a politikusi rekrutációra is döntő hatást gyakorolt, ahogyan a pártpolitikai csatározások végkimenetelét is eldöntötte.¹⁵ Részben ez indokolta, hogy a dualizmus kormánystruktúrája szinte változatlan maradjon Andrássy Gyula gróf kormányától (1867. febr. 20.–1871 nov. 14.) Wekerle Sándor harmadik kormányáig (1917. aug. 23.–1918. okt. 31.). A politikai fluktuációt így nem a struktúra, hanem a kormánytagok gyakori változása jelentette.

A kormány a miniszterelnökből és kezdetben nyolc, majd az 1868. évi XXX. törvénytől, vagyis a horvátokkal való kiegyezéstől fogva, a horvát–szlavón–dalmát miniszterrel kiegészülve kilenc miniszterből állt. Egy miniszter ideiglenes jelleggel két minisztériumot is irányíthatott, és gyakori volt az is, hogy a miniszterelnök

¹⁴ John Lukács *Budapest 1900* című munkájában részletesen kitér a századelő e jelenségére. LUKÁCS 2004.

¹⁵ A választójogi körzetek beosztásánál említett torzítás nemcsak pusztán arányossági kérdés volt, hanem pártpolitikai is. Míg az ellenzéki, függetlenségi körzetekben több mint 5000 fő szavazata adott egy mandátumot, addig egy kormánypárti jelöltet már 500 fő körüli szavazó is képviselői székbe juttathatott.

egyben valamely szaktárcáért is felelt.¹⁶A szaktárcák közül, vagyis a belügy-; a honvédelmi; a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi; az igazságügyi; a közmunka- és közlekedésügyi; a király személye körüli; a vallás- és közoktatásügyi; valamint a pénzügyminisztérium közül, az utóbbinak volt kimagasló jelentősége, ugyanis ez kellett hogy biztosítsa a teljes kormányzat működésének anyagi feltételeit, és ez készítette elő a költségvetést és az adózás rendjét. A végrehajtó hatalmat érintő átfogó szervezeti reform mindössze egyszer volt a félszáz év alatt, 1889-ben. Ekkor a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, valamint a közmunka- és közlekedésügyi minisztériumokat átalakították, és a Tisza-kormány létrehozta az önálló földművelésügyi és kereskedelemügyi minisztériumokat. A miniszter politikai felelőssége a képviselőház általi interpellálhatóságában jelentkezett.

A dualizmus 19 kormánya közül legtöbbször, három alkalommal Wekerle Sándor került a miniszterelnöki bársonyszékbe (1892–1895, majd 1906–1910, végül 1917–1918 között), a leghosszabb ideig pedig a Szabadelvű Párt vezetőjeként 1875–1890 között Tisza Kálmán töltötte be a posztot. A gyakori minisztercserék mellett a szaktárcavezetők közül kiemelkedett Trefort Ágoston, aki barátjától, Eötvös Józseftől örökölte meg a vallás- és közoktatási tárcát, és 1871-től haláláig, 1888-ig, 16 éven keresztül építette a magyar kulturális és tudományos életet.¹⁷ A leghosszabb ideig miniszteri posztot betöltő személy Fejérváry Géza honvédelmi miniszter volt 1884–1903. között. Politikai pályája a darabont kormány élén, ennek bukásával ért véget 1906 áprilisában.

Az uralkodónak, mint államfőnek viszonylag erős politikaformáló jogköre volt. Egyfelől, mint a törvényhozó hatalom aktív résztvevője volt jelen a magyar politikai arénában, aki összehívhatta, elnapolhatta s feloszlathatta az országgyűlést, másfelől pedig a kormányzásra is befolyást gyakorolt az által, hogy a kormányprogram egyeztetését és közös elfogadását követően mind a miniszterelnököt, mind pedig a minisztereket ő nevezte ki. A kormány pedig kinevezési jogkörét csak uralkodói jóváhagyás mellett gyakorolhatta.

Végezetül vizsgáljuk meg, hogyan alakult a pártstruktúra a politikai rendszeren belül, és melyek voltak ennek a főbb jellemzői. A dualizmus pártrendszerének legfőbb jellemzőjének a hegemon jelleg bizonyult, legfőbb törésvonala pedig a kiegyezéshez fűződő viszony volt. A választójogi rendszer nyilván a kiegyezés közjogi alapjain álló, ezt támogató pártformációknak kedvezett. Az ellenzéki, Magyarország függetlenségéhez ragaszkodó, vagy „a kiegyezési mű zátonyai”-t¹⁸ bíráló pártok egyfelől az uralkodó szempontjai szerint voltak eleve kormányképtelenek, másfelől pedig a mindenkorra kiegyezéspártiak gátolták – választási visszaélések sokaságával – e pártok kormánypozícióba kerülését.

¹⁶ A két Deák-párti kormányfő, Andrássy Gyula és Lónyai Menyhért egyben honvédelmi miniszterek, Tisza Kálmán miniszterelnök egyben belügyminiszter, Wekerle Sándor mint kormányfő pedig pénzügyminiszter is volt egy személyben.

¹⁷ Trefort kimagasló szakmai elismertségét mutatja, hogy négy egymást követő kormányban is (Szlávy-, Bittó-, Wenckheim- és Tisza-kormány) a kultusztárca irányítója volt.

¹⁸ PETHŐ 1925, 81.

A Deák-párt – mint a kiegyezést közjogilag megteremtő párttömörülés – a dualizmus első öt kormányát adta (Andrássy-, Lónyai-, Szlávy-, Bittó-, Wenckheim-kormány).¹⁹ Később a Deák-párt bomlásával és addigi mérsékelt ellenzékének, a Balközép Pártnak a kiegyezés közjogi alapjait elfogadó magatartásával jött létre 1875-ben a dualizmus nagy fúziós pártja, a Szabadelvű Párt. Ennek vezetője és 1890-ig az ország miniszterelnöke Tisza Kálmán volt. Ettől kezdve 1905-ig, majd 1910-től Nemzeti Munkapárt néven a politikai struktúra hegemon helyzetű pártjává a Szabadelvű Párt vált. A választásokon, amelyek tehát sem demokratikusak, sem szabadok nem voltak,²⁰ mindig abszolút többséget értek el jelöltjeik, több esetben mandátumarányuk a 60%-ot is meghaladta. A kiegyezéssel szemben álló, Magyarország nagyobb önállóságát követelő Függetlenségi és 48-as Párt pedig az érvényes voksoknak mindig csak 20% körüli arányát tudta megszerezni. A konzervatívok és a liberálisok mindkét táborban megtalálhatóak voltak, és egy pártképződményben több, a mai értelemben vett platform is működött, amelyek leggyakrabban az ipar- és a mezőgazdaság területén jelentkező érdekeket fejeztek ki.

Az államjogi viszony megítélése a dualizmus pártjainak és pártrendszerének a legmeghatározóbb alapját adta ugyan, azonban nem egyetlen szervező ereje volt annak. A 19. század eszméi, a nagy társadalmi törésvonalak és a kor társadalmi konfliktusai mentén szintén jelentkezett a pártosodás folyamata. A galíciai zsidóság nagyszámú betelepülésének társadalmi, gazdasági és politikai feszültségeit tükrözi Istóczy István – politikai értelemben súlytalan – Országos Antiszemita Pártja (1883). A politikai paletta legbefolyásosabb részei egyébként mind elítélték az antiszemita beszéd és politikai törekvés megjelenését. Még Kossuth az emigrációból is intencióként üzent: „az antisemitikus agitációt mint a XIX. század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoyzatom”.²¹

A kapitalista társadalmi rend kritikáját megfogalmazó, a marxista felfogást és a munkásság érdekeit megjelenítő, 1890-ben megalakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt a tőkés-munkás törésvonal meglétét tükrözte. Az MSZDP volt a dualista Magyarország pártjai közül az első modern értelemben vett, szervezett párt. A vallási törésvonal mentén létrejött pártként pedig a konzervatív nézeteket valló Katolikus Néppártot említhetjük (1895). A törvény szerint egy politikai nemzethez tartozó nemzetiségek a horvátokkal történt kiegyezés, valamint az Erdéllyel való

¹⁹ A Deák-párt bomlása, már Lónyai Menyhért miniszterelnökletével elkezdődött. Az 1872-es választások agresszív kormányparti lebonyolítása, valamint Lónyai híveinek, rokonainak mandátumhoz juttatása mind a Deák-pártban, mind a választásokon vesztes Balközép Pártban nemtetszést váltott ki. Az ellene való fellépés volt az első lépés a fúzió létrejöttében. A megbuktatott Lónyai híveivel közös vacsorákat tartott. A Deák-pártból kivált Lónyai-pártot ezért gúnyolták „vacsorapártnak”. Az újabb kormányok ugyan Deák-pártiak voltak, azonban Deák visszavonulásával és beleegyezésével már a Balközéppel való fúziót készítették elő.

²⁰ Az általános, egyenlő, arányos és titkos rendszert értjük ez alatt.

²¹ Idézi ROMSICS 2005, 75.

unió után szintén önálló törésvonal mentén kezdték szervezni nemzetiségi pártjait (Román Nemzeti Párt, Szlovák Nemzeti Párt, Szerb Nemzeti Párt).

A századforduló éveiben már a modern politikai aréna jegyei mutatkoztak Magyarországon. A politikai struktúra alakításában ekkor már meghatározó szerepűvé váltak a politikai mozgalmak, és ezek intézményesülésével jelentek meg a szervezett pártok. Az egyik legmeghatározóbb ilyen mozgalom a parasztság politikai öntudatra ébredésének jelét mutató agrármozgalom volt. Ennek legmarkánsabb képviselőjét a Nagyatádi Szabó István vezette, 1909-ben alakult Országos Függetlenségi és '48-as Gazdapárt, közismertebb nevén a Kisgazdapárt jelentette. De hasonló fajsúlyú volt a választójogi mozgalom is. A szociáldemokraták mellett a liberális értelmiségiek is a választójog radikális demokratizálását követelték. A fővárosi zsidóság kis- és középpolgárságának Demokrata Pártja (1900), valamint a Jászi Oszkár és a *Huszádik Század* folyóirata körül csoportosuló Országos Polgári Radikális Pártja (1914) is részben e mozgalomból nőtte ki magát

A korszak pártjainak döntő része választási párt volt, amelyek többségét arisztokratikus jellegük miatt notabilitárius vagy honorácior pártnak is nevezhetjük. Alapításuk nem volt hatósági engedélyhez kötve, pusztán a rendszeres politikai életet élők kellett, hogy klubot, kaszinót, pártkört alakítsanak egyesületi formában, amelynek alapszabályát a belügyminiszter hagyta jóvá, működését pedig a hatóság felügyelte. A pártrendszer e tekintetben tehát nyitott volt. A kiegyezés utáni évek pártjai nem rendelkeztek még párttagsággal, ahogyan bürokratizált szervezettel sem. Szervezettséget csak a választásokkor mutattak. Ekkor a rendőrség engedélyével és képviselőjének jelenlétében alkalmi politikai gyűléseket szerveztek és képviselőjelöltjeik számára választókerületenként egy támogató bizottságot hoztak létre. A választások között a pártok csak az országgyűlésben működtek, a pártélet pedig a T. Házban és a képviselői klubokban, Kaszinókban zajlott.

Összegzésként megállapítható, hogy a dualista magyar állam- és politikai struktúra követi a kor kettős társadalmi struktúráját, amely Erdei Ferenc szerint: „[...] a kapitalizálódással együtt fejlődött polgári társadalomnak és a kapitalista fejlődésben is fennmaradt rendiségbeli társadalomszerkezet együttese. Ilyenformán egészen különálló struktúrák illeszkednek egybe a magyar társadalomban, s bár ugyanannak a gazdasági szerkezetnek az osztályhelyezeteit töltik ki, mégis egymás mellett, külön-külön megálló társadalomalakulások, amelyek csak közlekedésben, kapcsolódásban és szövetkezésben állnak egymással, de még ebben a korszakban sem oldódtak egybe polgári társadalommá.”²² Az állam és a politika intézményei a feudális rendi hagyományok és a modern polgári eszmeáramlatok sajátos elegyét tükrözték. Olyan politikai rendszer volt ez, amely többnyire liberálisnak, szabadelvűnek hirdette magát, de félt a demokráciától; hirdette az állampolgári egyenlőséget, de elutasítja a politikai egyenlőséget; széles körű nemzetiségi autonómiát biztosít, de egy politikai nemzetként fogalmazta meg magát; és e politikai rendszer fenntartói közt közel ugyanannyian voltak, akik akár „érte” vagy „belőle” is élhet-

²² ERDEI 1980, 295.

tek. Működése pedig egyre bővülő társadalmi nyilvánosság előtt zajlott, amelynek struktúrája az ötven év során nagymértékben átalakult.

Társadalmi nyilvánosság és politika

A 19. század társadalmi nyilvánosságának szerkezetváltozása alapvetően kötődik a politikai, illetve gazdasági struktúra megváltozásához. A hosszú század jelentős időszakaiban – a felvilágosult abszolutizmus és a reformkor, a rövid idejű forradalom és szabadságharc, majd a neoabszolutizmus és végül a dualizmus korában – nem kizárólag az állammodell és politikai rendszere határozta meg a nyilvánosság jellegét, hanem a „politikum”²³ egy másik szektora, az oktatási rendszer és ennek változásának társadalmi hatásai is befolyásolták azt.

A magyar sajtó, egyben a társadalmi nyilvánosság megjelenésének a története elválaszthatatlanul összeforrt a *Ratio Educationisszal*. Kornis Gyula – feudális kötöttségei ellenére – joggal mondta a rendeletről, hogy ez „a magyar művelődés első egységes kódexe”.²⁴ Ürményi József²⁵ iskolareformja, amelyet kétéves munka után Mária Terézia 1777. augusztus 22-én hagyott jóvá, sine qua non volt a magyar sajtóélet és nyelvújító mozgalom beindulása szempontjából is. Bár a rendelet értelmében a magyar nyelv nem kapott helyet a közép- és felsőfokú oktatásban, amelynek nyelve a latin volt, mégis: az írni és olvasni tudás, valamint az európai műveltség terjedéséhez nagymértékben hozzájárult. A magyar nyelv kisgimnáziumi oktatása, még ha csak „segédnyelvként”²⁶ is, olyan intézményi rendszerbe került, amely később kiszélesítette a Rát Mátyás, Révai Miklós²⁷ vagy Szacs vay Sándor²⁸ által elindított magyar sajtóéletet. Ez pedig egyben a magyar nyelvújító mozgalom legtermőbb talajává is vált.

A társadalmi nyilvánosság kiszélesedése a politikai nyilvánosság megerősödését hozta magával. A jozefinista hírlapírók cicerói mottója, amely szerint „[n]em tudni, amik körülöttünk történnek, annyi, mint szüntelenül idéttlen gyermekkorban marad-

²³ Mária Terézia az oktatás államhatalmi és nem kizárólagosan egyházi jellegére vonatkozóan mondta, hogy „az iskolaügy politikum”.

²⁴ KORNIS 1927.

²⁵ Ürményi József, az ifjú kancelláriatanácsos kapta 1775-ben uralkodójától feladatként a magyar iskolarendszer reformjának kidolgozását. Ürményi Makó Pál egyetemi tanárral, Tersztyánszki Dániel levéltár-igazgatóval és Kollár Ádám bécsi udvari könyvtár-igazgatóval látott neki a feladatnak. Munkájuk gyümölcse az 1777-ben kiadott oktatási rendelet, a *Ratio Educationis* lett.

²⁶ A rendelet az ország hét nemzetiségének anyanyelven történő oktatását nevezi így. Anyanyelven a kisgimnáziumban addig tanulhattak a tanulók „segédnyelvként”, amíg latintudásuk nem tette lehetővé a latin nyelvű magyarázatok megértését.

²⁷ Rát Mátyás a *Magyar Hirmondó* alapítója volt 1780. január 1-jén. Révai Miklós 1783–1784 között szerkesztette a lapot.

²⁸ Révai után a *Magyar Hirmondó* szerkesztője lett. 1786-ban saját lapot indított *Magyar Kurír* címen.

ni”,²⁹ intenció is volt egyben, és a reformkor időszakában a korszerű sajtóélet létrejötte a társadalmi nyilvánosság erejét is megmutatta a politika világának. Az 1830-as, 1840-es évekre a magyar nyilvánosság kinőtt a gyermekkorából, és erőteljes ifjúként tájékozódott a világban. A Fejér György, Thaisz András és Teleki József által elindított *Tudományos Gyűjtemény*, Széchenyi *Jelenkora*, Kossuth *Országgyűlési Tudósításai*, majd a *Pesti Hírlap*ban publikált, műfajteremtő vezércikkei vagy az őt követő centralisták Szalay, Eötvös, Csengery, Trefort, a konzervatívok élén Desseffy Emil *Budapesti Híradója* és még számos további újság egyaránt a cicerói intenció jegyében próbálták vázolni a kor eszmeáramlatai közepette a „haza és haladás” lehetőségeit. Ekkor fonódott össze az újságírói professzió és a politikai karrier, valamint a politikussá válás először jelentkezett a társadalmi nyilvánosság részleges eredményeként. A politikai pártosodás pedig a lapok köré csoportosult elitek igen magas színvonalú politikai publicisztikáiban formálódott. A közvélemény-formálás, a politikusi karrier és a sajtó hármásának legszorosabb összefüggéseit elsőként Kossuth ismerte fel. Míg ellenfelei agitátorok, addig ő ezeken túlmenő propagandista is volt. Míg a „szobatudósok” a társadalmi-politikai reformok menetére vonatkozóan megfontoltan, francia és angol minták alapján érveltek, addig ő a nemzeti szabadság premisszáját szem előtt tartva gyújtotta lánggra a közvéleményt.

1848-ban a sajtószabadság és cenzúra eltörlése már a népképviselőten nyugvó új alkotmányos rend szellemében fogalmazódott meg, amelyben a társadalom, már nem pusztán újkori szemlélője a politika világának, hanem aktív alakítója is. Az új politikai erőter szereplői pedig megtapasztalták, hogy a politikában elfoglalt hatalmi pozíciók gyakran a nyilvánosság általi megítéltetéstől függöttek. A magyar társadalom és politikai elitje ezt tanulta meg Világosig.

A neoabszolutizmus monocentrikus, utólagos cenzúrán és a megintés rendszerén nyugvó sajtópolitikája³⁰ a társadalmi nyilvánosság nagyfokú csökkenéséhez, a korábbi véleményformálók közélettől való demonstratív távolmaradásához, a Deák Ferenc által képviselt passzív ellenálláshoz vezetett. A magyar államiság alapjainak elvesztése és az országgyűlés politikai nyilvánosságának hiánya többnyire zárt ajtók mögé, a privát szférába és a Magyar Tudományos Akadémia falai közé szorította vissza a közről való gondolkodást.

A társadalmi nyilvánosság szerkezetéről, a sajtó- és a közjog vitájának, valamint a kiegyezésről zajló tárgyalásoknak újabb lendületet a politikai nyilvánosság ismételt megjelenése adott az 1861-es országgyűlésen. Ez egyben a dualizmus

²⁹ Idézi KÓKAY–BUZINKAI–MURÁNYI 1994, 30.

³⁰ A megintés rendszerét a büntetőjogi alapon álló, 1852. évi sajtótörvény szabályozta. Ennek 22. §-a szerint „ha valamelyik időszak nyomtatványban folyamatosan a thrón, a birodalom egysége és épsége, a vallás, az erkölcsiség vagy általában, az álladalmi társaság alapja elleni, vagy közcsend és rend fönntartásával egybe nem férő irány követetik, előrebocsátott kétszeri sikertelen intés után az ilyen időszak nyomtatványnak további kiadása, azon koronaország helytartója által, melyben az kiadatik, időlegesen három hónapra megszüntethetik. A hosszabb ideig tartó vagy egészen megszüntetés csak a minisztertanács által mondathatik ki.”

politikai arénájában a két markánsan különböző közjogi felfogású oldaldnak, a kiegyezéspártiaknak és az azzal szemben állók pártjának tényleges politikai pártformációkba szerveződését eredményezte a képviselőházban. A Felirati és a Határozati párti alapállás lett az, amely a kiegyezés után a Deák-párt, majd a Balközéppel való fúziója után (1875) a Szabadelvű Párt, illetve a Függetlenségi és '48-as Párt állandó harcához vezetett. A kiegyezés előtti években a politikai döntéshozatalok „a nemzettel egyetemben”, vagyis az ország közvéleményének formális bevonásával történtek. Ez a folyamat jutott el Deáknak a *Pesti Napló*ban 1865-ben közzétett húsvéti cikkéhez, valamint Eötvös és Trefort aktív megegyezést sürgető *Politikai Hetilap*jának létrejöttéhez (1865–1866). Szintén a megélénkült politikai és társadalmi nyilvánosság fontos személyiségének bizonyult Jókai, akit nemcsak regényíróként ismert a magyar nyilvánosság, hanem mint a sajtótörvényt megszervezett politikai szereplőt is.³¹ Lapja, a *Hon* négyezres példányszámával talán legszínvonalasabban állt ki a magyar függetlenség eszméje mellett, és méltó vitapartnere volt a nála háromszor több példányban megjelenő, a kiegyezést nyilvánosság előtt levelezénylő *Pesti Napló*nak. A Habsburg Birodalom háborús pozíciói és vereségei, a külpolitikai kényszerek ugyanúgy aktív sajtófigyelmet kaptak, mint ahogy Kossuth Lajos emigrációból Deáknak írt nyílt levelei is, amelyek ötvenezer példányban terjesztve talán a legnagyobb számban kiadott időszakai sajtótermékek voltak a kiegyezést közvetlenül megelőző időszakban. Kossuthnak a *Pesti Napló*ban a lap szerkesztője, Kemény Zsigmond adott részletes elemzésben választ. Kossuth hiába agitált még a kiegyezés előtti hetekben is a kompromisszum ellen, a dualizmus kora beköszöntött.

A társadalmi nyilvánosság és a politika viszonyának szabályozása 1867. március 17-én ismét a '48-as szabadság alapjára került, és hatályba lépett a korábbi, 1848. évi. XVIII. tc. a szabad sajtóról, amelynek módosítására hosszabb képviselőházi vita után 1871-ben kerül sor.³²

A dualizmus korának politikai, társadalmi és gazdasági változásai, a népképviselőn nyugvó parlamentarizmus, az ország polgárosodása, a termelési viszonyok kapitalizálódása mind a társadalmi nyilvánosság sohasem tapasztalt szélesedéséhez vezetett. Az Eötvös–Trefort-féle oktatási reformok az írástudók új generációjának felnövekedését és a sajtó terjedéséhez szükséges, új, kiszélesedett piac megjelenését eredményezték. Az 1868. évi. XXXVIII. tc. a magyar oktatás intézményi alapjának, az elemi iskolák országos hálózatának kiépítését eredményezte. Romsics Ignác írja a törvény eredményeit összefoglalva: „Az iskolák száma 1869 és 1914 között közel 14 ezerről 17 ezerre, a tanítóké 18 ezerről 34 ezerre, az iskolákba járó

³¹ 1863-ban sajtóvétség miatt fogházbüntetésre ítélték, amely viszont ismét felívelő politikai népszerűséget hozott neki.

³² E vitában mondta Deák, hogy a sajtótörvénynek mindössze egyetlen passzusa kellene hogy legyen: a „Hazudni márpedig nem szabad!” parancsa. Erdélyben csak 1871-ben vezették be a magyarországi szabályozást, addig az 1852-es törvény maradt hatályos. Horvátországban és Fiumében azonban továbbra is az 1852-es sajtótörvény, a katonai határőr területeken pedig az 1862-ben kiadott sajtópátens szabályozta a sajtóéletet.

diákoké pedig 729 ezerről több mint 2 millióra emelkedett. A századforduló éveiben az ország 12 655 községéből 10 690 rendelkezett iskolával. 1751 község tan kötelesei más település iskoláiba jártak, és teljesen iskola nélkül mindössze 214 falu maradt. A 6–12 éves iskolaköteles korosztálynak 1870-ben 50, 1890-ben 81, s 1913-ban 85%-a járt ténylegesen iskolába.”³³ Horváth Zoltán a második reform-nemzedék történetéről írt munkájában fontos adatokkal világít rá az olvasni tudás és a sajtópiac kapitalizálódási lehetőségeinek összefüggéseire. „A millennium évének Budapestjén több mint 700 000 ember lakik, az analfabéták száma az 1870-es állapottal szemben 32%-ról 12%-ra csappant, körülbelül 4000 pedagógus tanít iskoláiban mintegy 120 000 növendéket (magyarosodás terén messze maga mögött hagyta az ország valamennyi városát és vegyes nyelvű megyéjét), körülbelül 400 napi- és időszakos lap jelenik meg a fővárosban, és évi összpéldányszámuk meghaladja az 55 milliót. Könyvek, röpiratok egész légiója hagyja el az éppen akkoriban felszerelt, új rotációs nyomdagépeket – s mégis mindenfelől támadják, magyartalannak, műveletlennek, léhának mondják.”³⁴ A sajtótermékekre való feltartóztatlan igényt és ezeknek társadalmi befolyásoló erejét jól mutatja az a tény, hogy 1896-ban csak Budapesten 12 magyar és 5 német nyelvű napilap jelent meg.

A rohamosan növekvő információs igény kielégítésének, a politikai nyilvánosság strukturálásának, az aktualitás, a publicitás és a periodicitás sajtókövetelményének kielégítésére az 1870-es évek végére, az 1880-as évek elejére a pesti nyomdák száma meghaladta a háromezretet. Az iparszabadság és a kommunikációs tömegigény a nagyobb profit érdekében ekkor találkozott egymással. E találkozás megtermékenyítő eredményei lettek a nyomda- és sajtótechnika tömegtermeléshez szükséges találmányai, így például a rotációs gép, a hírek világát átalakító táviró vagy a nyomdai betűszedést meggyorsító szedőgép alkalmazása.³⁵

A technikai találmányok eredményeként megjelenő példányszám-növekedés és ezeknek olvasókhöz való eljuttatása a hagyományos postai lapterjesztés megreformálásához, új típusú megszervezéséhez is vezetett. Ennek jogszabályi háttérét az 1867. június 26-i 173/R. sz. belügyminiszteri rendelet adta. Eszerint a lap bemutatását követően a törvényhatóságok engedélyezhették területükön a lap forgalmazását. Üzleti megszerveződését 1885-ben a Csomagszállító Rt. megalakulása jelentette, amely kizárólagosan szállította és árulta a pályaudvarokon a heti- és napilapokat. Mindezek mellett a lapok önálló terjesztést is végeztek, amelynek eredményeként kialakult a kolportázs, a lapok utcai terjesztése. Ettől kezdve Budapest körútjain és az Andrássy úton mindennapos tevékenységgé és lehetőséggé vált az újságeladás, újságvásárlás. A professzionizálódó sajtóipar ezzel eljutott az újság-

³³ ROMSICS 2005, 41.

³⁴ HORVÁTH 1974, 160.

³⁵ Az 1865-ben feltalált rotációs gépet Magyarországon először a Pester Lloyd nyomtatásánál használták 1873-ban. A hírek világnak közvetítésére szakosodott kezdeti vállalkozások után a rendszeres hírszolgáltatást az 1881-ben alapított Magyar Távirati Iroda Rt. valósította meg. A kézi betűszedést közvetlenül a századforduló idején váltotta fel a szedőgépek használata.

árus rikkancsok feltűnéséhez is. Személyük és lapterjesztésüknek módja pedig visszahatott a lapok jellegére is. A szenzációk – gyakran csak az újság eladását szolgáló, rikkancsok által kitalált álhírek³⁶ – mind a lapeladást növelték. Ennek a folyamatnak az eredménye lett a – korábban már az élclapokban kialakult – bulvárnivánosság további erősödése. A sajtópiac ez irányban céltudatosan 1896-ban nyitott, elsőként az *Esti Újság* Zilahi Simon általi alapításával. Az 1896. november 20-i rendőrfőkapitányi engedély után – a *Fővárosi Lapok* 1896. november 21-én közölt adatai szerint – összesen 21 lap kért utcai árusításra engedélyt.³⁷

A sajtónak mint a behaviorista értelemben vett hatalmi tényezőnek a felfogása – nem véletlenül – ebben az időszakban jelent meg Magyarországon. A sajtónak a befolyáson és befolyásoláson nyugvó hatalma egyfelől a választók meggyőzésében, rábeszélésében jelentkezett, másfelől pedig a politikai cselekvéseket és cselekvőket irányító jellegéből fakadt. Piaci versenyének, politikai tagolódásának eredményeként körvonalazódott a sajtó belső rendszerének hatalmi strukturáltsága. Lengyel Géza írja a 19–20. század fordulójának sajtóvállalkozásainak jellemzésére, hogy: „Különböző volt irányuk, politikai magatartásuk, vagyoni tekintetben voltak közöttük milliomosok és voltak, amelyek bár túlzással szinte proletár-vállalkozásoknak nevezhetők.”³⁸ A sajtópiac szereplőinek hatalmi differenciáltsága Lengyel Géza szerint három tényezőn múlt: a vállalkozás mögött álló vagyon mértékétől, az olvasók számától vagy a kormány- és társadalompolitikai befolyástól. Ennek alapján valószínűsítős „újságmágnások” lettek a Légrády Testvérek a *Pesti Hírlappal*, valamint Miklós Andor az Est-konzernnel. Inkább közéleti befolyása által, mintsem előzőekhez fogható vagyona miatt szintén ilyen volt Rákosi Jenő és a *Budapesti Hírlap* is. A harmadik tényezőnél fogva meghatározó volt még Vészi József – a Molnár Ferencnek s később Adynak igazi publicitást adó – *Budapesti Naplója* is. Vészinek leginkább az újságírók és politikusok irányába meglévő kapcsolati tőkéje biztosított ideiglenesen sajtóhatalmi pozíciót.³⁹ Ezek mellett a hirdetési piac rohamos növekedésének eredményeként még jó néhány olyan sajtóvállalkozást találhatunk, amely méltán viselhette a „mágnás” jelzőt. Így a *Pester Lloyd* Falk Miksa szerkesztésében, a Franklin Társulat, a Pallas Rt. és a Pesti Könyvnyomda Rt. Ez utóbbi igazolására szemléletes Buzinkai Géza adatsora, amely szerint: „Az 1907. karácsonyi lapszámoknál például az Újság 160 újságdalából 65 lapnyi volt a hirdetés, vagy a Pester Lloyd 108 oldalából 64, sőt még a katolikus Néppárt lapja, az Al-

³⁶ Buzinkai Géza becslése szerint nagyjából négyezer rikkancs működött Budapesten. Munkájukat először 1897-ben, majd 1913-ban belügyminiszteri rendelet szabályozta, mely szerint tilos volt a gyermekek és a betegek rikkancsként való alkalmazása, valamint csak az újság címét és árát szabadott kikiabálni. A rendeleteket a rikkancsok folyamatosan megszegték. Főrikkancsok „alvállalkozóként” gyerekrikkancsokat alkalmaztak éhbérért, ők pedig bármit kikiabáltak a lapok eladása érdekében. BUZINKAI 1993.

³⁷ *Fővárosi Lapok* 321. 1896 november 21. („Újságok az utcán”) 1–2.

³⁸ LENGYEL 1963, 6.

³⁹ LENGYEL 1963, 6.

kotmány 34 oldalából is 10 volt hirdetés.”⁴⁰A hirdetési piac különösen felívelt azután, hogy félszáz évet követően, 1900-ban a képviselőház eltörölte a hirdetési bélyeg fizetésének kötelezettségét.⁴¹

A gazdasági és politikai hatalommá váló sajtót és a dualizmuskori Magyarországot átalakuló politikai nyilvánosságát jól jellemzi Gergely András és Veliky János *A magyar sajtó történetében*. Példaként említik a jelentős átalakulásra, hogy míg 1872-ben a Lónyai Menyhért miniszterelnök megbuktatását célul kitűző balközép párti Csernátorny Lajos lapszerkesztő-képviselő korrupciós vádjait a parlamentben mondta el, és lapja, az *Ellenőr* csak tudósított a T. Ház vitájáról, addig 1879-ben Asbóth János ellenzéki újságíró és képviselő hasonló vádakot Zichy-Ferraris Viktor belügyminiszteri államtitkár ellen már a *Magyarország* című újságban hozott először nyilvánosságra. „A sajtó hovatovább egyes politikusok lejáratásán vagy népszerűsítésén túlmenően is átvette azt a feladatkört, amelyet korábban jórészt a parlament látott el. Az új eszmék, programok meghirdetésére gondolunk. Mert amíg korábban, például 1875-ben a pártfűziót vagy a konzervatív párt megalakulását Tisza Kálmán, illetve Sennyey Pál parlamenti beszédben jelentette be, a sajtó csak utólag regisztrálta az eseményeket, most az új politikai elképzelések előbb bukkannak fel a sajtóban.”⁴² A politikaformálás sajtó általi szervezése egyszerre befolyásolta a közvélemény alakulását, a pártok belső életét és az országgyűlés vitáit. „A korszak elején működő nagy pártok mindegyikének volt saját napilapja. Amelyik pártnak nem volt sajátja, az is található magának támogató újságot, amely a politikájával rokonszenvezett, habár formailag független volt”⁴³ – jegyzi meg Kozári Mónika a korszak párt- és sajtóéletének összefüggései kapcsán.

A dualizmus korának sajtóját ugyanolyan ellentmondásosan ítélik meg a különböző politikai- és világnézeteket valló szerzők, mint magát a kiegyezést és történelmi következményét. A konzervatívok, nemzeti liberálisok ennek magyartalanosságát, idegenszerűségét és pusztán profitorientáltságát hangsúlyozzák, gyakran a dualizmus válságának az okozóját látva a sajtóban, míg a kozmopolita liberálisok, és a századelő polgári-radikálisai a piac természetes szabályainak eredményeként értékelik a háború előtti sajtóviszonyok alakulását.⁴⁴ Szekfű Gyula, bár a kiegyezésről szólva azt mondja, hogy „négy száz éves közjogi történetünknek 67 a tetőpontja”,⁴⁵ ám amikor „egy hanyatló kor történetét” taglalja, a hanyatlás egyik jelen-

⁴⁰ BUZINKAI, 1993, 78.

⁴¹ A bélyegadót még 1850. szeptember 6-án vezette be egy császári rendelet. A századvég-re ennek egységes tarifarendszerén túllépett a kapitalista sajtóvilág. Az 1900. évi. X. tc. megszüntette a hirdetési bélyeget.

⁴² BUZINKAI–ERÉNYI–GERGELY–NÉMETH G.–VELIKY 1985, 263.

⁴³ KOZÁRI 2005, 135.

⁴⁴ Csizmadia Ervin a *Két liberalizmus Magyarországon* című publikációs kötetében értelmezi a modern kori liberalizmus és konzervativizmus jellemzőit és mutatja be az ideológiai távolságot a nemzeti- és általunk kozmopolitának nevezett liberalizmus között. CSIZMADIA 1999.

⁴⁵ SZEKFŰ 1922, 285.

tős okának a „megfertőzött” sajtót tartja, melyben nagy szerepet tulajdonít a Magyarországra bevándorolt zsidóságnak.⁴⁶ „Józan történetiszemlélet megtanít rá, hogy a hírlapirodalom a kapitalizmus korában nem Juniusok és Swiftek foglalkozása, hanem egyszerűen üzlet, melyhez jellem és műveltség helyett üzleti szellem kívántatik. Olyan üzleti szellem, mely a közönség érdeklődését kihasználva, a termelt áruból a lehető legnagyobb példányszámot tudja piacra dobni és a kapitalista tulajdonosok profitját lehető nagyra növelni. Kapitalizmus és modern hírlapirodalom egymástól szét nem választhatók, és ha a kapitalizmus zsidók kezén van, természetes, hogy a sajtó is zsidó lesz és zsidó ideológiát fog szolgálni”⁴⁷ – foglalja össze Szekfű a kor sajtóviszonyainak kritikáját. Ha a másik oldal liberális alapállására, a szegfűi „megfertőzés” vádjára akarunk sommás választ találni, akkor Ignotust idézhetjük. Olvasás közben című munkájában írja, hogy a „közönséget meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, ami ízlik neki”.⁴⁸

Összefoglalóan a nyilvánosság-szerkezet változása és a politikai részvétel összefüggései kapcsán megállapítható, hogy két ellentétes és konfliktusos folyamat jellemezte a dualizmus Magyarországnak polgárosuló, kapitalizálódó társadalmát. Egyfelől kiszélesedett a politikai nyilvánosság, és minden korábbinál több állampolgár vált a politikai döntések informális birtokosává, másfelől a politikában résztvevők aránya nem követte ezt az arányt. A tág értelemben vett politikai aréna kiszélesítésére az azon kívül lévők oldaláról fogalmazódott meg a lehangosabb követelés. A munkásság és politikai pártja, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890-től az általános és titkos választójogot tűzte ki egyik legfőbb politikai céljaként. Az 1905. szeptember 15-i, majd az 1912. május 23-i Országház előtti tüntetések e két ellentétes folyamat rendszerkritikai egymásnak feszülését mutatták. Választójogi értelemben a dualista politikai berendezkedés semmit nem változott. Míg a sajtó Sartori kritériumai alapján⁴⁹ demokratizálódott, vagyis az eltérő, egymással akár összeegyeztethetetlen vélemények, álláspontok, világnézetek egy időben több központ köré szerveződve és azonos feltételek mellett versengenek – az ekkor még csak egy szereplős – médiapiacon, addig a politikai egyenjogúság szempontjából a közjog terén kevés jelét tapasztalhatjuk a demokratizálódásnak. „A magyar sajtó szerkezetét az 1920-as évekig a sajtó-, vélemény- és gondolat szabadság jellemezte.

⁴⁶ Szekfű hosszasan elemzi a zsidóság magyar kapitalizálódásban játszott szerepét, ahogyan magyarországi tömeges bevándorlásukat is a dualizmus során. A *Magyar Statisztikai Közleményekre* hivatkozva írja a *Három nemzedék* 354. oldalán, hogy „a zsidóság száma 1785-ben 75.000, 1805-ben 127.000, 1840-ben 241.000 s már 1871-ben 541.000, Horvátországgal együtt 553.641. A liberalizmus és kapitalizmusnak mindjárt kezdetein, harminc év alatt 120 százalékos a szaporodás, ami épp oly kevésé magyarázható természetes módon, mint az 1870–1900 közti sem. 1900-ban már 881.378 zsidó lakos van Magyarországon.”

⁴⁷ SZEKFŰ 1922, 485–486.

⁴⁸ IGNOTUS 1906, 319.

⁴⁹ SARTORI 1999.

Ugyanakkor eleget tett a demokrácia két – egymást kiegészítő – legfontosabb kritériumának: a pluralizmusnak és a policentrikusságnak.⁵⁰

A nyilvánosság szerkezete követte a sajtóét, plurális-policentrikus rendszerré fejlődött, ezzel szemben a politikai aréna versengése, a kormánypozícióba kerülés lehetősége, valamint a politikai arénába való bekerülés egyenlőtlen esélye alapján plurális-monocentrikus rendszerként működött tovább a kettős monarchia Magyarországon. Pluralitása a kiegyezés liberalizmusán, a szabad bevándorlás lehetőségén, az ipar és kereskedelem szabadságán, a megújult oktatási rendszeren, az egyesülési szabadságon és következményén, a többpárti parlamenten nyugodott. A kormánypozícióba kerülés kizárólagossága – a parlamentarizmus alapszabályainak felrúgása árán is – és a választójogi keret viszont a rendszer monocentrikusságát adta. A pluralizmus tehát – Hársing László szavaival – a „demokráciának, mint politikai rendszernek eszmei vetülete”.⁵¹ Bár adott mind a nyilvánosság, mind a politikai aréna szempontjából, azonban a dualizmus állam- és közpolitikai berendezkedéséből adódóan pártrendszere hegemon struktúrát mutatott. E rendszerdifferencia-specifikák pedig visszavezethetők a társadalmi törésvonalak dualizmuskori jellemzőire, amelyek alapvetően határozták meg a politikai aréna strukturálódását, szereplőinek, a politikusoknak, rekrutációját, szelektálódását és hatalmi pozícionáltságát.

Politikus-kiválasztódás és politikusi professzió

Kevesen próbálták meg eddig a modern politikatudomány fogalmi eszköztárával leírni és jellemezni a dualizmus korának politikai arénáját. Az utóbbi években e téren történettudományi szemszögből Szabó Dánielnek *A parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944* és Kozári Mónikának *A dualista rendszer (1867–1918)* című műveik tették a legtöbbet. Ugyanígy kevés tipizáló vizsgálat tárta fel modern politikatudományi terminológiákkal a korszak politikusi kiválasztódását is. Pedig a politikai rekrutáció, szelekció, netán a politikai karriertípus leírása különösen fontos egy olyan korszakban, amelyben a politikusi hivatás professzionalizálódása a legszorosabb összefüggésben volt a társadalomszerkezet nagyfokú átalakulásával, megváltozásával. A társadalmi struktúra átalakulása és az ennek eredményeként jelentkező kettős társadalmi szerkezet egyben a politikusi szerepkörök tartalmi differenciálódásait is eredményezték. A dualizmus politikai arénájának jellemzésekor megkerülhetetlen feladat tehát a politikusi kiválasztódásnak és a „politikusnak” mint politikatudományi kategóriának a meghatározása.

Álláspontunk szerint bármely politikai arénában a politikus-kiválasztódás három tényező függvénye. Egyrészt függ a politikai rendszer közjogi berendezkedésétől, ennek diktatórikus vagy demokratikus jellegétől, az alkotmányos berendezkedéstől, az állam- és kormányformától, valamint a parlamentáris rendszerek esetében a választójog törvényi kereteitől. Vagyis a társadalom jogi alrendszerének

⁵⁰ ZÁRUG 2001, 497.

⁵¹ HÁRSING 1996, 95.

közjogi szektora határozza meg a politikai alrendszer arénájának beengedő, át-eresztő és újratermelő képességét, valamint ennek jellegét. Másrészt a politikus-kiválasztódás függ az adott társadalom tagolódásától, struktúrájától, a benne lévő társadalmi törésvonalaktól, amelyek a politikai alrendszer átfogó „kemény tényeiként”⁵² jelentkeznek. Harmadrészt pedig függnnek az előző kettőből fakadó politikai konfliktusoktól, amelyek a mindenkori politikusi gárda kiválasztódását, majd pályáját is meghatározzák.

A dualista állam politikai arénájának közjogi elemzését követően megállapítottuk, hogy a politikus-kiválasztódást nagymértékben meghatározta a választójogi berendezkedés. Ennek torz választókerületi rendszere, az arányosság, a titkosság, egyenlőség elveinek hiánya, az ezekből fakadó plurális-monocentrikus politikai és hegemon pártrendszer, a nemzetiségek esetében pedig az egy politikai nemzet koncepciója elementárisan határozták meg a politikus-kiválasztódás lehetőségeit. Mindezekből fakadt, hogy megközelítőleg tízszer kevesebb esélye volt annak a jelöltnek, aki egy alföldi ellenzéki körzetben kormánypárti képviselővé, valamint egy budai kormánypárti körzetben ellenzéki képviselővé akart válni. Ugyanezek a torzulások és szándékos fenntartások a hatalmon lévők oldalán azt eredményezte, hogy jóval nagyobb esélye volt egy kormánypárti képviselő jelöltjének mandátumot szerezni, mint egy ellenzékinek. Bibó István, amikor a zsákutcás magyar történelmi fejlődést elemzi, kiegyezés-kritikája kapcsán egy olyan megállapítást tesz, amely a politikusi rekrutációt, szelekciót és kiválasztódást is elementárisan megvizsgálja. „Az egész helyzet a vezető rétegek politikai értelmességének a fokozatos romlását idézte elő, a nép politikai értelmességének a visszafejlesztéséről pedig gondoskodott a magyar politika ekkor kibontakozó és állandósuló legdemoralizálóbb jelensége, a választások megrontása. Aki ugyanis egyszer elfogadta a kiegyezést, annak három okból is el kellett fogadnia a magyar választások tisztaságának és a magyar választóknak a megrontását: azért, mert a kiegyezés szellemében sem a teljes függetlenség, sem a társadalmi forradalom, sem a nemzetiségi önrendelkezési jog híveinek nem volt szabad többségre jutniuk.”⁵³ A politikus-kiválasztódás szempontjából e megállapítás attól függetlenül is igaz, hogy egyetértünk-e Bibó azon állításával, amely szerint a kiegyezés összességében a „hazugság konstrukciója” volt.

Mindezek a közjogi jellemzők szintén visszavezethetőek a magyar társadalom dualizmus kori társadalmi viszonyaira, amelyek a politikus-kiválasztódás másik meghatározó elemét adták. Erdei Ferenc írja a dualista magyar társadalomstruktúráról, hogy: „A magyar társadalom jellegzetes példája a kívülről kapitalizálódott kelet-európai társadalmaknak, tehát a magyar társadalom fejlődésében is jellegzetesen érvényesül a termelőviszonyok és a társadalomszerkezet sajátságos kettőssége. A magyar társadalom is a kapitalizmus termelőviszonyai szerint szerveződik és

⁵² Émile Durkheim *A társadalmi tények magyarázatához* című munkájában „kemény tények”-nek nevezi azokat a társadalmi jelenségeket, jellemzőket, amelyek az egyén életében adottságként jelentkeznek. DURKHEIM 1978.

⁵³ BIBÓ 2004, 134.

rétégződik, ugyanakkor azonban a társadalomstruktúra nem közvetlenül ennek a termelőmódnak a képződménye, hanem a feudalizmusból fennmaradt szerkezeti elemeknek a továbbalakulása. Emellett pedig a magyar társadalomra is jellemző a fáziskülönbség kiegyenlítődésének a folyamata, szóval a polgárosodás, valamint az is, hogy a történeti társadalomszerkezet mellett modern polgári társadalom is épült a modern fejlődésben, a termelés kapitalista viszonyainak megfelelően.⁵⁴ A fáziskülönbség vagy megkésettség történeti okait mind Erdei, mind Bibó, mind Szűcs Jenő⁵⁵ alaposan feltárták munkásságukban. A kettős monarchia többek között jelen fejlődési modell eredményeként rendelkezett egy időben – Erdei terminológiája szerint – egy történelmi nemzeti társadalommal és egy modern polgári társadalommal. Ez utóbbi pedig nem az előző fejlődésének eredményeként, hanem mint új, a magyar társadalomba betelepedett képződmény jelentkezett.

E kettősség – korántsem homogén társadalmi egységeket alkotva – végigvonul a magyar társadalom legfelsőbb rétegeitől, a viszonylag széles középrétegeken keresztül egészen az alsó társadalmi rétegekig. A politikai aréna vezető szerepeinek és a politikusi elit kiválasztódásának szempontjából az elsőnek volt meghatározó szerepe. A politikai arénának mind a felső, mind az alsó szintjeit a történelmi-nemzeti társadalmi osztályok uralták. A nagybirtokosság, az arisztokrácia, a főnemesség és a volt középnemesség vagyonos része, valamint a történelmi középosztály, a dzsentri réteg irányította a politikai intézmények nagy részét. Egyfelől mint a politikai elitet megtestesítő törvényhozó és végrehajtó hatalom birtokosa, másfelől mint a végrehajtás alsóbb szintjeit működtető közigazgatás hivatalnoki apparátusa. A széles dzsentri réteg egy jelentős része politikai honoráltként került a közigazgatásba. A betelepedett modern polgári társadalmi tömböt pedig a nagypolgárság, a polgári közép- és kispolgárság adta. E kettő között a vallási törésvonal zsidó–keresztény, valamint az „egy politikai nemzet” felfogásából következő magyar–nem magyar (német, cseh, horvát, szász) társadalmi aszimmetriák is meghúzódtak.⁵⁶ Míg a politikai elit szerveződése szempontjából a történelmi osztályoknak volt nagyobb szerepe, addig az új, asszimilálódás útjára lépett, betelepedett polgárság inkább a modernizáció motorjaként jelentkező gazdaság hídfőállásait foglalta el. A politikai és gazdasági alrendszer között volt hatalmi visszacsatolás és ennek eredményeként átjárás is. Mindez pedig erősítette a kettős társadalmi struktúrát. A modernizáció idegen nagytökése a törté-

⁵⁴ ERDEI 1980, 294.

⁵⁵ Szűcs Jenő *Nemzet és történelem*, valamint *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című tanulmányköteteiben világít rá a magyar társadalom történeti fejlődésének sajátosságaira. Lásd: SZÜCS 1983; SZÜCS 1984.

⁵⁶ A polgári társadalom és különösen a nagypolgárság társadalomszerkezete csak kismértékben kötődött a történelmi magyar fejlődéshez. Összetétele szempontjából sokkal meghatározóbb szerepe volt a 19. század második felében Ausztriából, Németországból és Svájcban betelepített tőkés nagypolgárságnak, valamint a bevándorolt zsidóságnak, akiknek száma a század során megtízszereződött. Mellettük jóval csekélyebb súllyal jelentkezett a régi magyar vagy német, Erdélyben a szász és örmény polgárság gazdasági és politikai befolyása.

nelmi magyar társadalomba való integrálódását vélte elérni a nemesi címek megszerzésével. Ferenc József politikájában ekkorra – a társadalmi integrációt elősegítendő – bevett szokássá vált azon technika, amely a gazdasági tőke társadalmi tőkévé változtatásának adott teret a nemesi címek adományozásával. „A birodalom másik felében már régebben alkalmazott gyakorlatot terjesztett ki Magyarországra, amikor – gyakrabban – nemességet, vagy – sokkal ritkábban – bárói címet adományozott a gazdasági kulcspozíciót betöltő vállalkozóknak, netán kiemelkedő tudósoknak (leginkább orvosprofesszoroknak). A korszak folyamán egy hercegi címet (a Festeticseknek), tizenhét grófi és közel száznegyven bárói rangot adott az uralkodó (köztük huszonnyolc zsidó polgárcsalád lett báró).”⁵⁷ Az arisztokrácia mint a magyar társadalom hagyományos politikai corpora hatalmi pozícióját több szempontból is megtartotta. Ismét hangsúlyozva, hogy ez a társadalmi osztály sem minden szempontból homogén, ám mégis: a társadalmi piramis élén elfoglalt helye alapján megállapítható, hogy hatalma a politikai arénára és a közvetlenül tőle függő alsóbb társadalmi csoportokra egyszerre terjedt ki, és a kettő egyben össze is fonódott. Jól fejezi ki ezt az uralmi pozíciót Romsics Ignác, amikor azt írja, hogy: „Ha egy arisztokrata nagybirtokos képviselő akart lenni, többnyire elég volt, ha leüzent vidéki kastélyába, s a jószágkormányzó, gazdatiszt és ispán – ígéretekkel, erőszakkal vagy vesztegetéssel – feltétlenül gondoskodtak elegendő számú szavazatról.”⁵⁸

A politikai elit kiválasztódása szempontjából a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció a nagybirtokosság és azon belül is az arisztokrácia, a főnemesség esetében a legmeghatározóbb. Míg a század első felében egy arisztokrata ifjú számára a hivatalvállalás mellett, amely valamilyen magasabb közigazgatási, majd csúcspolitikai vezetői karriert jelentett, a katonai és egyházi karrierút is releváns lehetőségként jelentkezett, addig a század második felében a főnemesi családok gyermekei számára kisebb részt az üzleti életben elfoglalt magas pozíció vagy a hagyományos hivatalvállalásból eredő karrierút volt már csak meghatározó.

Annak, hogy a rendi társadalom felső rétegei adták az új, népképviselési rendszernek is a politikai elitjét, az volt az oka, hogy az arisztokrácia és főnemesség, valamint a nagybirtokosság többi része, továbbá a vagyonos középnemesség a dualista államalakulat létrehozatalakor egyben abban is kiegyezett a hasonló struktúrájú osztrák elittel, hogy maga határozhatja meg a parlamentáris rendszer hatalmi, és a polgári szabadság értelmezési kereteit. Ez azt is jelentette, hogy a politikai aréna bővítésének menetét – a kiegyezés kimondatlan negyedik közös ügyeként – mindvégig közvetlen ellenőrzése alatt tarthatta a régi elit, melynek legfőbb célja az volt, hogy a politikai aréna bármilyen strukturális változása csak vele, és általa legyen lehetséges. Jól tükrözi ezt a kiegyezés első miniszterelnökének, Andrássy Gyula grófnak a politikai karrierje, aki úgy került Ferenc József mellé külügyminiszternek, hogy a birodalom 1852-ben in effigie felakasztatta.⁵⁹ A császár inkább a régi

⁵⁷ DOBSZAY-FÓNAGY 2003, 436–437.

⁵⁸ ROMSICS 2005, 54–55.

⁵⁹ Valószínű, hogy nem az arisztokrácia parlamentáris rendszerhez való „sikeres alkalmazkodását” jelezte politikai befolyásuk – véli Gergely András *Magyarország*

elit halálraítéltjének bocsátott meg, minthogy a politikai aréna más társadalmi szegletéből beemelt volna bárkit is az elitbe. A kiegyezés tehát nemcsak az elitek duális állammodellben való megegyezését, hanem politikai elitként való fennmaradásukról való hallgatólagos megállapodását is jelentette.⁶⁰

A politikai elit arisztokratikus, nagybirtokosi rekrutációját a miniszterelnöki és miniszteri székek betöltői világosan mutatják. A dualizmus időszakának Andrássy Gyula gróf kormányától (1867. febr. 20.–1871. nov. 14.) Károlyi Mihály gróf kormányáig (1918. okt. 31.–1919. jan. 19.) összesen 16 miniszterelnöke volt. Ebből Andrássy Gyula, Lónyai Menyhért, Szapáry Gyula, Khuen-Héderváry Károly, Tisza István, Esterházy Móric és Károlyi Mihály, vagyis heten grófi címet viseltek, hárman pedig (Wenckheim Béla, Bánffy Dezső és Fejérváry Géza) bárói rangban álltak. Ezen tíz arisztokrata mellett szintén a nagybirtokosi társadalmi osztályt képviselte Tisza Kálmán, akinek fia már grófi cím viselőjeként volt kormányfő.⁶¹ A monarchia minisztereinek 34%-át (111-ből 38-at), a főrendiház tagjainak 80%-át, a képviselőházi tagok 11–16%-át e társadalmi osztály adta.⁶²

A politikusok a politikai intézményes üzem többi területeire a nagybirtokos középnemesség, a középbirtokos nemesség és a földjét vesztett, de rangjához ragaszkodó dzsentri réteg közül kerültek ki döntő mértékben. „Andrew C. János számításai szerint a nemesi, illetve nemesi eredetű, de nem arisztokrata minisztériumi főtisztviselők 1890-ben a miniszterelnökség, valamint a Belügy-, Pénzügy- és Kereskedelemügyi minisztérium állományának 57%-át, 1910-ben pedig 46%-át adták. A parlamenti képviselőknek ugyanezekben az években 48, a főispánoknak 58, az alispánoknak 77, s a szolgabíró és az alispán közötti posztokat betöltőknek mintegy 80%-a került ki közülük.”⁶³

története a 19. században című munkájában –, hanem inkább azt figyelhetjük meg, hogy maga alakította ki a politika új intézményi keretét, amelybe korábbi pozícióit átörökítette. GERGELY 2005.

⁶⁰ A '48-as forradalom kiegyezés általi elutasítása a rendi eredetű elit azon felismerését is világossá teszi, amely szerint – a polgárosodás és a változó Európa hatására – a régi elit egymás közötti háborúja gyors és együttes politikai bukásukat eredményezte volna. Ezért nevezhetjük a kiegyezés negyedik közös ügyének a politikai elit fennmaradásának az ügyét.

⁶¹ A miniszterelnökökre vonatkozó eddig közölt adatok nem minden történeti munkában egyeznek meg. Ezért ezeket életrajzuk és az országgyűlési összesítők alapján, valamint a Bölöny József *Magyarország kormányai* című munkájában ismertetett adatokkal egybevetve és tisztázva közöljük. BÖLÖNY 1992.

⁶² A másik öt miniszterelnök mindegyike a kettős társadalmi struktúra történeti tömbjéből került ki. Így Szlávy József, Bittó István, Wekerle Sándor, Széll Kálmán és Lukács László egyaránt a történelmi középosztály vagy kispolgárság képviselője volt. „A dzsentrik mellett a századfordulótól egyre nagyobb arányban jelentek meg az állami és vármegyei adminisztrációkban a kispolgári és részben német-szláv eredetű hivatalnok értelmiség képviselői, akik közül legmagasabbra Wekerle Sándor, Magyarország első polgári származású miniszterelnöke jutott.” ROMSICS 2005, 58.

⁶³ ROMSICS 2005, 58.

A törvényhozó hatalom területén az arisztokráciával, a főnemességgel együtt e társadalmi rétegeknek – igaz nem homogén politikai tömbként – 80–85%-os volt a reprezentációja, míg társadalmi arányukat tekintve a nagybirtokosság és nagypolgárság a magyarországi lakosság mindössze 1%-át, a történelmi- és a polgári középosztály, valamint a kispolgárság pedig együttesen is csak 19%-át tette ki. A kispolgárságnak és a széles agrárvilágnak csak a felső rétege bírt választójoggal, a kevésbé vagyonos birtokos parasztság vagy a napszámos paraszti és cselédi rétegek ugyanúgy nem választhattak, mint a városi ipari munkásság döntő része. E társadalmi osztályok a politikus-kiválasztódáshoz így nem közjogi értelemben járultak hozzá, hanem a politikai rendszer konfliktusaiban játszott szerepük által.

Mielőtt e harmadik fontos szempont szerint vizsgálnánk a kettős monarchia időszakában a politikusi rekrutációt és szelekciót, a fentebbiek alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a vázolt, társadalmi osztálytagolódáson alapuló politikus-kiválasztódás határozta meg a dualista Magyarország új parlamentáris keretét. Ebben a rendszerben pedig – már 1861-től – a történelmi társadalom tradicionális, rendi jellegű elemei maradtak továbbra is meghatározóak, ami a kiegyezés konstrukciójából eredt. Ez vezetett el oda, hogy a politikai jogok társadalmi kiszélesítésének követelésekor a politikai döntéshozatalból kiszorult társadalmi csoportok mindig elutasító közjogi értelmezéseket kaptak a társadalmi elittől, az utóbbi pedig ezáltal biztosította saját társadalmi osztályának politikai elitként való újratermelődését. Részint ez volt a kor politikai konfliktusainak az eredője is. A korszak nagy értelmezői, mint Gratz Gusztáv, Hóman Bálint, Szekfü Gyula, Pethő Sándor, Bibó István, Hanák Péter, Berend T. Iván, Pölöskei Ferenc, John Lukacs, Schlett István, Gergely András, Estók János, Romsics Ignác, Jónás Károly, Bölöny József, Szabó Dániel, Kozári Mónika és részben Szűcs Jenő is, akiknek adataira támaszkodtunk a korszak kapcsán, mind részletesen feltárják – gyakran egymással is vitázva –, a dualizmus ötven évének politikai konfliktusait. Mi ezen a helyen csak a politikus-kiválasztódás szempontjából fontos politikai konfliktusforrásokra világítunk rá a politikai konfliktusok átfogó elemzése nélkül.

Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni, hogy a korszak politikai elitjét – vázolt társadalmi beágyazottsága mellett is – széles körű pluralitás jellemezte, amely a politikai konfliktusok sokszínűségéhez járult hozzá.⁶⁴ A politikus-kiválasztódás két előző függvénye, a közjogi berendezkedés és a társadalmi rétegződés, osztálytagolódás pedig átszötte a politikai konfliktusokat. Némely esetben okai, más helyzetekben pedig következményei voltak ezeknek.⁶⁵ A politikus-kiválasztódást befolyásoló harmadik tényezőnek, a politikai konfliktusoknak ez adja tényleges komplexi-

⁶⁴ John Lukács írja *Budapest 1900* című munkájának egyik lábjegyzetében: „Gr. Apponyi Albert említette, hogy amikor három magyar politizál, ott mindig politikai párt alakul: egyikük az elnök, másik az alelnök, a harmadik a főtitkár, aki kötelességének érzi, hogy minden lehető alkalommal »fontos bejelentést tegyen.«” LUKÁCS 2004, 112.

⁶⁵ John Lukacs előbb idézett, *Budapest 1900* című munkájának *Politika és hatalom* című fejezetében átfogóan mutatja be a korszak politikai konfliktusainak szövevényes természetét, és utal a hatalom struktúrájának társadalmi beágyazottságára is.

tását. A politikai konfliktusok tipizálását is a közjoghoz és a társadalomtagozódáshoz való viszony alapján különítjük el. Ennek alapján beszélhetünk egyrészt tisztán közjogi berendezkedésből, másrészt tisztán társadalmi viszonyokból, harmadrészt pedig a kettő együttes hatásából következő politikai konfliktusokról. Ezek pedig mind más-más módon járultak hozzá a politikus-kiválasztódáshoz.

A tisztán közjogi berendezkedésen nyugvó politikai konfliktusok a kormány és az ellenzék konfliktusait jelentették a dualizmus félszáz évében. A kormány–ellenzék–konfliktusok pedig a kiegyezéshez való viszony pártkonfliktusait, a kiegyezéspártiak és a függetlenségi pártiak, a '67-esek és a '48-asok konfrontációi voltak. Ezekből következtek a politikai programok különbözőségei és a belőlük fakadó újabb konfliktusok. Vagyis a legtöbb pártpolitikai, programbeli, netán a századfordulón jelentkező ideológiai vita mind-mind a közjogi berendezkedésből fakadó politikai konfliktusokra volt visszavezethető.⁶⁶ Ezeknek a politikus-kiválasztódásra tett hatásaira már utaltunk.

A politikusi rekrutációnak viszont újabb területét adta a tisztán társadalmi viszonyokból és azon belül is a vallási törésvonal mentén kialakuló politikai konfliktus. A zsidó–keresztény ellentét, amely – a liberális bevándorlási lehetőségek folytán – az asszimilálódni vágyó, a kapitalizálódásban vezető szerepet betöltő, a szabad értelmiségi pályákon néhány évtized alatt nagyszámban megjelenő zsidóság és a történelmi társadalom keresztény elemei, ezen belül is leginkább a kevésbé vagyonos, inkább a rendi ranghoz, mint a kapitalizálódás tőkéjéhez ragaszkodó dzsentri réteg között alakult ki. A politikus-kiválasztódás szempontjából a betelepített, liberális és a kapitalista viszonyok közepette inkább kozmopolita zsidóság először az 1870-es évektől kibontakozó szabadkőműves páholyok (a Martinovics, a Comenius, vagy a Demokrácia páholy) által, majd a századfordulóra már politikai pártjával, a Vázsonyi Vilmos által vezetett Demokrata Párttal vett részt. A Jászi Oszkár által szerkesztett *Huszádik Század* és a Társadalomtudományi Társaság köré csoportosuló, legnagyobb részben zsidó származású értelmiségiek is a demokratizálódás iránt elkötelezett politikusi kör kiválasztódásában játszottak szerepet. Ők voltak azok, akik a választójogi reformot lehangosabban sürgették, és akik az „úri Magyarország” legmarkánsabb bírálói voltak. 1914. június 6-án ők alapítják meg az Országos Polgári Radikális Pártot. Ifjúsági utánpótlását e politikai csoportnak az 1908-ban létrejött egyetemi diákszervezet, a Galilei-kör adta. A zsidóság politikai és gazdasági megszerveződése s ebből fakadó befolyása – amelyre a társadalmi nyilvánosság átalakulása kapcsán már utaltunk – a társadalmi ellenszenvet is felerősítette irántuk. Így a politikusi rekrutációnak, igaz nem meghatározó módon, de az antiszemitizmus is részévé vált. A tisztán társadalmi viszonyokra visszavezethető zsidó–keresztény politikai konfliktus programatikus – bár korántsem jelentős – megszerveződését Istóczy Győző és Simonyi Iván nevéhez köthetjük. Istóczy, vagyis a zsidó bevándorlás és kapitalizálódás első ideologikus bírálója, még sza-

⁶⁶ Mérei Gyula a kormány- és pártprogramokat, valamint ezek konfliktusait a közjogi berendezkedéshez való viszony szerint tematizálja. Lásd: MÉREI 1971.

badelvű képviselő volt, amikor 1875-ben a zsidó betelepülés társadalmi veszélyei-re hivatkozva a bevándorlás korlátozását követelte, majd 1878-ban a képviselőházban a zsidók Palesztinába való kitelepítését javasolta. A tisztaeszlári per után, 1883. október 6-án pedig létrehozta az Országos Antiszemita Pártot, amellyel az 1884-es választásokon egyes források szerint 16, mások szerint 17 mandátumot szerzett.⁶⁷ Társadalmi támogatottság hiányában, valamint a politikai elit elhatárolódása végett a '90-es évekre már nem bírt politikai súllyal a párt. A politikus-kiválasztódásban tehát nem lett meghatározó tényező az antiszemitaizmus, sőt a politikai elit elítélte az antiszemita politikai beszédet. A tisztán társadalmi viszonyok mentén létrejött politikai konfliktusokat és ezek politikai rekrutációban betöltött szerepét viszont jól példázhatja.

Ugyanez a helyzet a társadalom többségi–kisebbségi törésvonala mentén a nemzetiségek kapcsán. A nemzeti önrendelkezés igénye és az egyetlen politikai nemzet koncepciója között feszülő ellentét egyaránt meghatározta a nemzetiségi pártok és politikusok rekrutációját. Bár e konfliktust egyszerre a társadalmi – nyelvi, kulturális – gyökerű és a közjogi berendezkedésből fakadó politikai konfliktusok közé is sorolhatnánk. Azonban a munkásság és a parasztság politikai küzdelmei a választójog és a földkérdés kapcsán mindenképpen a politikai konfliktusok e bizonyos harmadik csoportjához tartoztak. Ezek egyszerre a dualizmus közjogi berendezkedéséből fakadó, valamint a társadalomszerkezetből adódó konfliktusok voltak. A munkásság politikus-kiválasztódásban játszott szerepe az 1890-es évektől kezdődött a szocialista eszmeáramlat kapitalizmus-kritikájának és egyenlőségfelfogásának a jegyében. Az 1890-ben megalakult Szociáldemokrata Párt a munkásság társadalmi osztályának pártjaként határozta meg magát, amelynek legfőbb célját a magántulajdonon nyugvó kapitalista rendszer felszámolásában, majd egy, a kizsákmányolástól mentes új társadalmi rend létrehozásában jelölte meg. Jelentősége leginkább az általános választójog, valamint az ingyenes népoktatás követelésében, valamint a szervezett párt magyarországi modelljének kialakításában volt. A politikus-kiválasztódás szempontjából a munkásmozgalom olyan személyiségek politikai arénába lépését eredményezte, mint Bokányi Dezső, Buchinger Manó, Csizmadia Sándor, Engelmann Pál, Garami Ernő, Weltner Jakab, Landler Jenő. De ehhez a

⁶⁷ A korszak, különösen az 1886 előtti időszak mandátumaira vonatkozó adatok meglehetősen pontatlanok. Az 1990 után megjelenő munkák is más számokat közölnek az országgyűlési képviselőkre, sőt néhol a kormánytagokra vonatkozólag is. Így például Gergely András, Romsics Ignác, Estók János vagy Jónás Károly is, John Lukacs pedig gyakran meg sem jelöli forrásait. Jónás Károly személyes útbaigazítása után az általunk közölt adatok országgyűlési gyűjteményben való ellenőrzése csak részben volt sikeres. A körültekintő eljárásunk és tisztázó szándékunk mellett ennek oka az volt, hogy az 1886 előtti időszakra vonatkozó adatokat maguk az országgyűlési források és a különböző kordokumentumok is pontatlanul közölték. Az általunk említett adatokat Jónás Károly nagyszabású kutatómunkájának adatsorai alapján közöljük. Tesszük ezt azért, mert ez a munka nem másodlagos forrásokat, hanem a parlamenti naplókat és a választások eredményeit közlő korabeli napilapokat használta forrásként. Lásd: JÓNÁS 1990.

körhöz tartozott Kunfi Zsigmond és Szabó Ervin is. A választójogi mozgalom és a századelő nagy sztrájkmozgalmai mind a társadalmi és közjogi berendezkedés együttes politikai konfliktusaiból eredtek. A demokratizálódásért folytatott küzdelemben és a hatalommal való nyíltan felvállalt konfrontációiban a Szociáldemokrata Pártnak és politikusainak meghatározó szerepe volt.⁶⁸

Az agrárvilág konfliktusai is egyszerre mutattak közjogi és társadalmi meghatározottságot. A társadalmi piramis legalján – a munkásság mellett – a birtokos parasztság alsóbb csoportja, valamint az agrárproletariátus, a napszámosok és az uradalmi cselédség tömegei szintén nem rendelkeztek választójoggal. Politikai ébredésük iskolázottságuk hiánya miatt is késett. Romsics Ignác adatai szerint e társadalmi rétegnek a „középiskolások között arányuk 2% körül mozgott, az egyetemisták és főiskolások között pedig az 1%-ot sem érte el”.⁶⁹ Sanyarú társadalmi helyzetüktől milliós nagyságrendben próbáltak szabadulni az Újvilágba történő kivándorlás által, és tényleges politikai konfliktusként jelentkeztek a napszámos és cselédlázadások, az aratósztrájkok és agrártüntetések. A földosztás igénye, valamint a történeti társadalom nagybirtokrendszere szintén a politikai konfliktusok és a politikus-kiválasztódás új terepeként jelentkezett. A különböző eszmeáramlatok az agrárvilág politikai tagolódását is meghatározták. A millennium évében alakult Magyar Gazdaszövetség a konzervatív, az 1897-ben létrejött a Független Szocialista Párt pedig az egalitárius, kommunisztikus eszméket képviselte. Ezek mellett a legmeghatározóbb a Nagyatádi Szabó István által 1909-ben létrehozott Országos '48-as Függetlenségi és Gazdapárt volt, amely sikereit a nagybirtokok részleges állami kisajátításának, majd újraosztásának programjával érte el. Ezek és a mellettük működő parasztpártok sokszínű politikai világa a politikai rekrutációnak szintén fontos területét adták.⁷⁰

A politikus-kiválasztódás színterei után mindenképpen fontos kitérni a „politikus” fogalmának dualizmus kori meghatározására. A korszak ötven éve során ugyanis a társadalmi és politikai változások a politikai aréna résztvevőinek és döntéshozóinak a körét és jellegét is átalakították. E szempontból – Szekfű Gyula terminológiáját követve – olyan nemzedékváltás ment végbe a politika világában, amely a politikusi minőség meghatározása szempontjából is mérvadónak bizonyult. A dualizmus korának alapvetően két időszakát tudjuk a politikusi szerepkörök és a generációváltás szempontjából elkülöníteni. Az első a kiegyezéstől Tisza Kálmán távozásáig húzódó időszak (1867–1890), a második pedig az ezt követő bő két és fél évtized fiatalabb generációjának időszaka, amelynek politikusai a 19. századra már többnyire csak a történelem részeként tekintettek. Ha a politikusi minőség

⁶⁸ Két legjelentősebb megmozdulásuk az 1905. szeptember 15-i, valamint az 1912. május 23-i parlament előtti tüntetésük volt. Az általános és titkos választójogért küzdve a karhatalommal is összecsaptak. Az utóbbinak így négy halálos áldozata is volt, amiért az esemény a „vérvörös csütörtök” megnevezést kapta a sajtótól.

⁶⁹ ROMSICS 2005, 63.

⁷⁰ Mérei Gyula idézett kötetében külön fejezetben mutatja be a politikusi kiválasztódásban fontos szerepet játszó agrárpártokat. MÉREI 1971.

weberi kategóriáit vesszük alapul, megállapíthatjuk, hogy az 1874. évi XXXIII. törvénycikk alapvetően kódolta a dualizmus politikai típusának meghatározását. „Ahhoz, hogy valaki a »politikáért« élhessen – írja Weber –, a magántulajdonon alapuló rend esetében teljesülnie kell néhány, ha úgy tetszik, nagyon triviális feltételnek. Az illetőnek – normális viszonyok között – gazdaságilag függetlennek kell lennie azoktól a bevételektől, amelyekre a politika révén szert tehet. Ez egészen egyszerűen annyit jelent, hogy legyen vagyona, vagy olyan magánéleti helyzete, amely elegendő jövedelmet biztosít számára.”⁷¹A dualizmus virilis választójogának – korábban ismertetett – szabályozása mintha a weberi „politikáért” élő politikus alakját kívánta volna törvénybe foglalni. A politikus-kiválasztódás társadalmi és közjogi meghatározottsága egyben a dualizmus korának „politikusi” jelentését is meghatározta. Legalábbis a dualizmus első időszakában. A törvényhozó és végrehajtó hatalmi ág politikusainak 65–70%-a a társadalmi piramis csúcsáról került ki, és további 8–10% szintén eleget tett anyagi értelemben annak, hogy a weberi „politikáért” élők politikusi kategóriájába tartozzon. Az anyagi önállóság és a polgári függetlenség politikai jogként való összefonódása jól megmutatkozott a választójogi törvény azon passzusában, amely szerint adóhátralékos nem lehetett választó, és nem volt választható sem. A régi rend plutokratikus politikus felfogása ezzel érvényre jutott a kiegyezést követő népképviselői rendszerben is. A dualizmus közjogi konstrukciója tehát a „politikáért” élő politikus tradicionális modelljében gondolkodott. Ez azonban természetesen, ahogy azt Weber is írja, ekkor sem jelentette azt, „hogy ilyen plutokrata vezetés esetén a politikailag uralkodó réteg ne igyekezzen a »politikából« is élni, azaz hogy általában ne használná fel politikai uralmát gazdasági magánérdekeinek érvényesítésére”.⁷² Erre talán Lónyai Menyhért miniszterelnököt hozhatjuk példaként. Grófi címe mellett jelentős birtokvagyonnal rendelkezett, és politikai pályája is a „politikáért” élő nemesek karriertípusa közé tartozott, azonban bukását mégis korrupciós vádak, többek közt a birtokain átmenő vasútépítésekől származó haszonlesés okozta.⁷³

A „politikáért” élő hagyományos politikusi felfogás erkölcsi magaslatának megtestesítője ezzel szemben Eötvös József báró volt. Eötvös felfogásában a politika, a köz szolgálata, olyan kötelező feladata egy arisztokratának, amely nem alacsonyodhat a vagyonszerzés pusztá eszközévé. Eötvös a dualizmus első időszakában, mint a 19. század utolsó klasszikus értelemben vett „politikáért” élő politikusa tevékenykedett. Ő az, aki mind az írói munkásságot, mind a politikusi pályát, mind pedig a tudomány művelését belső hivatásként, nem pedig anyagi forrást jelentő professzióként végezte. Már 1852-ben, Szalay Lászlónak írt levelében Kemény Zsigmond bűnéül rója fel, hogy pénzért ír „regényt és politikát, históriát és recen-

⁷¹ WEBER 1995, 71.

⁷² WEBER 1995, 73.

⁷³ Lónyai korrupciója nem nyert bizonyítást, azonban hatalmi pozíciójának gazdasági előnyökké változtatása mind pénzügyminiszteri, mind miniszterelnöki tevékenysége során jellemző volt rá. Csernátony Lajos ellene irányuló támadásának középpontjában is Lónyai ezen magatartása állt.

ziót, s mit tudom én, mennyi másfélét mind egyszerre”.⁷⁴ A honoráriumért végzett szellemi tevékenység, ahova a politika művelését is sorolta Eötvös, nem a professzionizálódás jele számára, hanem a hanyatlásé. Taxner-Tóth Ernő idézi Eötvös egy szintén Szalay Lászlónak írt levelét, amely szerint: „Irodalmi munkásságunk – azokat kivéve, kik mint Kemény, regényeket, s novellácskákat firkálnak, minek ere bennem kiveszett – abban áll, hogy eszünk s tudományunk tőkéjét, a lehetőleg csekély aprópénzben adjuk ki.”⁷⁵ Az Eötvös által képviselt politikusi minta azonban a társadalm szerkezet alakulásával szintén megváltozott.

A korszak második felében egyre több a honorált politikus. Különösen a végrehajtás adminisztrációja lett az a felvevő közeg, ahol a „politikából” élő politikus típus kifejlődött.⁷⁶ A politikai középvezetők, vagy a megyék politikai végrehajtása mind e politikus réteg kialakulását támogatta. Míg a politikai elit alapvetően plutokratikus maradt, addig a politikai alsóbb szintek már a politikából élés modelljét követték.

A politikusi pálya professzionizálódására utal az is, hogy a népképviselési rendszer megjelenésével a képviselők tiszteletdíjban részesültek. Az első ilyen szabályozást az 1848. évi V. törvénycikk 56. §-a adta. Eszerint mindegyik országgyűlési követnek 5 pft., vagyis öt pengő forint napidíj, és évi 400 pft. lakbér járt. Ezt módosította az 1870. évi XXV. törvénycikk a lakbérilletményről, amely ennek összegét 800 forintra emelte. A „politikából” élés egyre erősödő szellemét egy korlátozó törvény mutatta 1875-ből, bár ekkor még jellemzőbb volt a „politikáért” élők politikai rekrutációja. A korlátozás arra vonatkozott, hogy „azon képviselők, a kik az állam szolgálatában állnak és mint olyanok lakbért húznak, vagy lakással láttatnak el, képviselői-illetményben nem részesülhetnek”.⁷⁷ A dualizmus időszakának második felében a politikai generációváltást és az új korszakot a politika – mint professzió – terén az 1893. évi VI. törvénycikk jelezte. *Az országgyűlési képviselők tiszteletdíjának általános-összegeben leendő megállapításáról* szóló törvény minden országgyűlési képviselőnek napidíj-átalány fejében évi 2400 forintnyi (4800 korona) tiszteletdíjat állapított meg, amelyhez lakbér címen további 800 forint (1600 korona) éves összeg kifizetését rendelte el. Ha figyelembe vesszük Andrew C. Janos korszakra vonatkozó számításait,⁷⁸ amelyek szerint egy átlagos munkás heti keresete 10–14 korona között mozgott, akkor megállapítható, hogy a törvény biztosította illetmény bizony hozzájárult a „politikából” élő politikusi gárda kialakulásához.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a politikus-kiválasztódás és a politikusi professzió alakulása szorosan kapcsolódott a dualizmus kettős társadalmi struktúrá-

⁷⁴ Idézi TAXNER-TÓTH 2005, 523.

⁷⁵ TAXNER-TÓTH 2005.

⁷⁶ Itt nem teszünk weberi különbséget a közhivatalnoki politikus, és a párt-, illetve parlamenti és kormánypolitikus között. Ezt később a *Politikus típusok és a tudós-politikus alakja* című fejezetben részletesen indokoljuk.

⁷⁷ Ezt a képviselők összeférhetetlenségét szabályozó 1875. évi I. tc. 10. §-a mondta ki.

⁷⁸ Idézi ROMSICS 2005, 63.

jához. A történeti társadalom és a betelepedett, modern polgári társadalom egyidejű változásai és gyakori egymásnak feszülései vezettek a korszak nagy politikai konfliktusaihoz, amelyek egyben vissza is hatottak a politikus-kiválasztódásra és a politikusi professzionalizálódásra. Mindeközben pedig a politikai aréna és politikai elitje generációváltáson ment át, és 1900 májusában – ahogy John Lukacs írja – Jókai már egy letűnt évszázad embereként tekintett le az Erzsébet körút 44. szám alatti ház első emeleti erkélyéről, amikor a nemzet Munkácsy Mihályt kísérte utolsó útján.⁷⁹

Politikus típusok és a tudós-politikus alakja

Az állami berendezkedés, a társadalmi nyilvánosság szerkezete, a politikus-kiválasztódás és a politikusi professzió vizsgálata után a dualizmus politikai arénájának az utóbbival szorosan összefüggő politikus típusait, politikus karaktereit és ezek csoportosítási lehetőségeit vizsgáljuk meg, hangsúlyozva, hogy az utóbbi kísérletet csak az egyik lehetséges csoportosításnak tartjuk. Ezek közül is részletesen egy típussal, a 19. század egy sajátos, a politikai elit egy meghatározó részét felölelő politikusi körrel, a tudós-politikusok, politikus-tudósok alakjával foglalkozunk.

Ők azok a politikusok, akik a kiegyezés és az azt követő 10–15 év politikai időszakának meghatározó alakjai voltak, és akiknek pályája karriermintát jelentett a dualizmus második felében tevékenykedő, John Lukacs által 1900-as nemzedéknek nevezett, ifjabb tudományos és politikai elitnek. E kör politikusi rekrutációját pedig már nem a társadalmi törésvonalak mentén szervezte meg, hanem a tudomány intézményes keretei által, amely intézményesülés csúcán az új épületbe költözött, megreformált Magyar Tudományos Akadémia állt. Az elit ekkor már nem pusztán társadalmi rang vagy anyagi pozíció mentén szerveződött, hanem intézményesült oktatás, tudományos képzés eredményeként is. Ebben pedig célzott szerepet vállalt a század egyik legnagyobb tudós-politikusáról elnevezett Eötvös József Kollégium.

Először tehát vizsgáljuk meg, hogy milyen módon, mely szempontok szerint csoportosíthatjuk a dualizmus politikai arénájának politikus típusait. A csoportosítás szempontjainál azonban fontos leszögezni, hogy a dualizmus társadalmában és politikai arénájában még nem minden szempontból ment végbe az a funkcionális elkülönülés, amely a politikai alrendszer és a többi társadalmi alrendszer – köztük a tudományé is – különállását, önálló kód mentén való szerveződését eredményezte volna. A tudomány világának differenciálatlanságáról írja Sötér István, hogy: „A reformkor Akadémiáján a magyar tudós jellegzetesen reformkori típusával találkozunk, aki a magyar tudomány olyan fejlődési szakaszát képviseli, amikor az egyes szakmák még nem alakultak át a modern értelemben felfogott tudománnyá [...], még nem képviselik azt a tudományosságot, mely az 1870-es években bontakozik ki Magyarországon [...]”⁸⁰ Vagyis a tudomány világának szaktudományi differenciálódása, saját kódjainak kiépítése csak elkezdődött a dualizmus első időszaká-

⁷⁹ LUKÁCS 2004, 11.

⁸⁰ SÖTÉR 1975, 22.

ban, melyben kimagasló szerepe lett Eötvös Józsefnek, mint politikusnak, miniszternek, és mint tudósnak az Akadémia elnökeként egyaránt. Ennek a folyamatnak pedig újabb lendületet – már az 1900-as nemzedék tagjaként – fia, Eötvös Lóránd adott szintén MTA elnöki pozíciójából.

Pokol Béla a hivatásos politikusok típusainak elemzésekor úgy fogalmazott: „A hivatásos politikus szerepétől és tevékenységétől elkülönül ma már az ideológus, a közhivatalnok és a szaktudós szerepe és tevékenysége. De ezek a szerepek különböző fokban rajta hagyják a »lenyomatukat« az egyes politikus szerepfelfogásán, és a különböző irányokban »eltolódott« hivatásos politikusok a politika eltérő kapcsolódási pontjain tudják eljárni ezt a szerepet.”⁸¹

Ahogy a tudomány világában a differenciálódás csak a dualizmus időszakában indul el, úgy a politikai szerepek is csak kisebb részt különültek el egymástól, és a politikai pozíciók betöltésének szinte kötelező feltételeként jelentkezett a Pokol által említett ideológusi, közhivatalnoki vagy szaktudósi minőség. A differenciálatlanság, sőt az összefonódottságuk kritériuma a pártstruktúrából is eredt. A kettős monarchia választási pártjai – a szociáldemokratákat kivéve – nem tették szükségessé a politikusi szerepköröknek azt az elkülönülését, amelyek a modern pártrendszerben már nélkülözhetetlenek a politikai versenyben. Csakhogy a dualista politikai verseny nem demokratikus pártverseny volt a hatalomért, hanem – ahogy korábban már jellemeztük – egy plurális-monocentrikus politikai aréna hegemon pártrendszerének a ciklusonkénti újraszerveződése. Ez az oka annak, hogy Weber intenciói ellenére nem feltétlenül különítjük el a politikusi és a közhivatalnoki tevékenységszférát, ugyanis a korszak politikusi-kiválasztódása kapcsán igazoltnak látjuk, hogy a kettő összefonódott a dualista állam szerkezetében, és a két szféra – Pokol fogalmát használva – „lenyomatát” egyaránt viselték az egyes politikusi szerepfelfogások. A funkcionálisan differenciálódott politikai rendszerek politikusi típusainak leírásai ezért nem minden szempontból alkalmasak a dualista magyar állam kettős társadalmi struktúrájából rekrutálódott politikusok típusainak leírására. Így mindazok a kategóriák, amelyek kizárólag a modern szervezett pártok politikai struktúrájához kötődnek, nem alkalmazhatóak a tipizálás során. Azok viszont, amelyek valamilyen személyes attitűdöt, politikai magatartást vagy ma is jellemző politikai jegyet állítanak a kategorizálás középpontjába, beemelhetők csoportosításunkba. A dualizmus politikusainak tipizálásánál, így részben történettudományi fogalmakat, részben pedig a modern politikatudomány terminológiáit használjuk. Mindezek alapján négy szempont szerint csoportosíthatjuk a korszak politikusait: 1. a politikai eszmék, 2. a társadalmi hovatartozás, 3. a szakpolitikai szerepvállalás alapján és 4. a politikai és politikusi attitűdök szerint.

1. A politikai eszmeáramlatok, ideológiák szerinti csoportosításnak két megközelítési lehetősége van. Az egyik természetesen – Eötvös szavaival – a „XIX. század uralkodó eszméi”: a liberalizmus, konzervativizmus és a szocializmus. A másik pedig a magyar szabadság eszméjének az értelmezése szerinti csoportosítás. Az első

⁸¹ POKOL 1993, 34.

szerint a politikusok a legkülönbözőbb pártformációk keretében, parlamenten kívül és parlamenten belül a korszak 235 pártjában,⁸² a hayecki háromszög⁸³ majd mind-egyik ideológiai családja mentén csoportosíthatóak. A magyar szabadság eszméjének az értelmezési szempontjából pedig a '48-as (forradalmi és nemzeti önállóságon nyugvó), valamint a '67-es (a dualista állammodell kerete között értelmezett) szabadság híveiként besorolható politikusokat különíthetünk el. Ez utóbbi adta a korszak kormányparti–ellenzéki csoportosításának az alapját is. Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakának nagy történései, a politikatörténet és a korszak egyes politikusainak monográfusai talán e csoportosítások szerint tárták fel leginkább a dualizmus időszakának politikus típusait.

2. A kiegyezést követő 35 választás által kiválasztódó politikusok másik nagy csoportosítási lehetőségét a politikusok társadalmi hovatartozása, politikusi szocializációja adja. A politikus-kiválasztódásnál jelzett társadalmi piramis szerint így elkülöníthetünk: notabilitás politikust és közép-, illetve alsóosztálybeli politikusokat. A notabilitás politikus fogalma a rendi társadalom elitjének (arisztokrácia, főnemesség, vagyonos középnemes, nagybirtokos) és a kapitalizálódó társadalom vagyonos rétegének (nagypolgárság) politikus típusát jelenti. A közép-, illetve alsóosztálybeli politikusok kategóriájába sorolhatóak a közép- és kispolgári rétegek, valamint az agrár- és munkástársadalom politikusi köre. Az első szemponthoz hasonlóan e politikusi besorolásnak, csoportosításnak is széles körű szakirodalma van, amelyre a politikus-kiválasztódás során magunk is utaltunk.

3. A szakpolitikai szerepvállalás alapján két nagy kategóriát különíthetünk el. Az egyik a különböző szakpolitikák területén politikai szerepet vállaló úgynevezett szakpolitikai aktivista politikus, a másik ezzel szemben nem a szakpolitikák, hanem az átfogó politikai programok és politikai konfliktusok mentén politizáló, programaktivista politikus típusa. A kiegyezés utáni parlamentáris rendszerben a politikailag felelős miniszterek döntő többsége az első kategóriába volt sorolható, de az 1900-as nemzedék politikusai közül is többen szakpolitikai aktivistaként jellemezhetőek. Tipikusan programaktivistának mondhatóak viszont azok a politikusok, akik magukat pártprogramok mentén határozták meg, és a politikai konfliktusokból eszerint vették ki a részüket. A pártvezérek alakjait alapvetően e kategóriába sorolhatjuk.

⁸² Jónás Károly idézett munkájának adatai szerint a dualizmus félszáz éve alatt a lezajlott 35 választás összesen 235 párt létrejöttét eredményezte, amelyek bázisuk, programjuk és világnézetük szerint a politikai paletta összes lehetséges eszmeáramlatát megtestesítették.

⁸³ Friedrich Hayek, a 20. század első felének Nobel-díjas közgazdásza, társadalomtudósa a három nagy eszmeáramlat egymáshoz való viszonyát egy sajátos háromszögben vázolta fel. Így mutatta be a politikai családok egymáshoz való viszonyát, távolságát vagy rokonságát. Lásd: HAYEK 1960.

4. Negyedik tipizálási szempontunk esetében, a politikai és politikusi attitűdök⁸⁴ szerinti csoportosításnál már alkalmazhatjuk a modern hivatásos politikusokat leíró azon kategóriákat, amelyek a politikusi viselkedéssel, képességgel és magatartásokkal köthetőek össze. E ponton hangsúlyoznunk kell, hogy e helyen csak a tipizálás lehetőségét tárjuk fel, és nem térünk ki egyes dualizmus kori politikusok ennek alapján való besorolására. Ez ugyanis történeti személyiségek, vagyis nem élő politikusok attitűdjei esetében igen mélyreható vizsgálódásnak, a politikai és a történeti pszichológia együttes kutatásának lehetne csak eredménye.⁸⁵

Pokol Béla, amikor a funkcionálisan differenciálódott modern társadalmak hivatásos politikusainak típusait vázolja a 20. század végének német nyelvű szakirodalmában alapján, három dimenzió szerint különbözteti meg a politikus típusokat: a politikai szféra különböző kapcsolódásai szerint, az „érdekkijáró”, versus a „népvezér” típusa alapján, majd pedig „a politikusi szerep egyes komponenseinek eltérő fokú birtoklása az egyes politikusok által” nézőpontján keresztül.⁸⁶ Kategóriáinak nagy részét, bár kimondatlanul, a politikai és politikusi attitűdök mentén fogalmazza meg. Ezért tartjuk elfogadható lehetőségnek ezek közül néhány átemelését a dualizmus kori politikusok besorolására, elhagyva viszont azon típusokat, amelyek kifejezetten a modern szervezett pártokat és ezek politikai rendszerét feltételezik. Ugyanakkor a Pokoltól vett kategóriákat egy, a korszakot jellemző fontos politikus típusal, a tudós-politikus típusával egészítjük ki.

A kettős monarchia korszakának politikusi attitűdjei alapján így beszélhetünk dogmatikus, bürokrata, karizmatikus, debattőr és tudós-politikus típusról.⁸⁷ A dogmatikus politikus típusa az ideológiák absztrakt elvein nyugvó gondolkodást, a politikai praxis mindennapjaiban az eszmék általi irányítottságot képviseli. Gyakran a magas önbecsülésű politikus kevésbé reagáló fajtája tartozik ehhez a kategóriához. Szintén e politikus típusról írja Pokol, hogy „[h]idegen viselkedik ad hoc érdekszempontok, esetleges szakmai érvek vagy napi pártkompromisszumok szükségessége iránt”.⁸⁸ E politikuskarakter-ideál tipikus megtestesítője az örökösen erkölcsi maximák alapján politizáló Deák Ferenc volt. A bürokrata politikus típusa a széles dzsentriréteg politikai karrierjével fonódott össze, és a szervezett szociálde-

⁸⁴ Politikai attitűd alatt egy történeti korszakra, politikusi attitűd alatt pedig egy konkrét politikusra jellemző viselkedési formákat, magatartásmintákat, valamint a személyes képességekből fakadó jellemzőket értjük.

⁸⁵ A magyar történelem jeles politikusainak ilyen típusú vizsgálata nagyon kevés kutatásnak volt a tárgya, így elenyészők az eredmények is e téren. A dualizmus vezető politikusaival foglalkozó monográfiák pedig általában nem veszik figyelembe a modern történeti pszichológia vizsgálati eredményeit. Ezért is fontos felhívni a figyelmet, hogy a korszak politikus típusainak csoportosításakor nélkülözhetetlenek tartjuk a politikai és a történeti pszichológia nézőpontjait.

⁸⁶ POKOL 1993, 29–56.

⁸⁷ Pokol tematizálásának logikáját ezen a ponton elhagyjuk, és csak a dualizmus korában biztosan fellelhető politikus típusok kategóriáit vesszük át – kiegészítve ezt a saját tudós-politikus típusunkkal.

⁸⁸ POKOL 1993, 34.

mokrata párt gépezete építette tovább alakját. Ám nem pusztán társadalmi beágyazottság alapján jellemezhetőek az ilyen politikusok. A Deák-párt és a Balközép fúziója volt az első jelentős politikai esemény, amely a politikai honoráltak e bürokratikus politikus rétegét kiszélesítette, és amely hozzájárult típusjegyeinek kialakulásához. Jellemzője volt, hogy magán viselte a közhivatalnok mentalitását és szerepkörét. Az előző típussal szemben bármilyen változást elfogadott. Korábbi kategóriáink alapján a pártprogram-aktivisták és a végrehajtásban részt vevő politikusgárda egy része sorolható ebbe a típusba a dualizmus korából. Ezek a politikusok ugyanakkor a kevésbé ideologikus csoportba tartoztak, és gyakran a pártmozgások változásait is könnyen követték. Adalbert Toth adatai szerint – ő az országgyűlési képviselők teljes névsorát és a hozzájuk kapcsolódó pártmozgásokat tárta fel 1848 és 1892 között – a képviselők esetében általános volt az egymást követő két, három vagy akár négy párthoz való tartozás, de nem ritka az sem, hogy egy képviselő öt pártban is tagsági szerepet vállalt.⁸⁹ A pártvezérek kivételével e képviselők többsége is a passzívabb, bürokrata típushoz tartozott. A karizmatikus politikus típus „[f]ellépéséből – fejtegette Pokol – feltétlenül morális tartásnak kell sugározni, és orientálódását illetően [...] a »népvezér« átfogó közösségekhez forduló gondolkodásmódját képviseli. Ezentúl az éppen jelenlévő tömeg kulturális standardjai döntenek el, hogy milyen témákat, milyen stílusban kell érintenie.”⁹⁰ A pártvezérek kiválasztódásánál figyelhetjük meg jelentőségüket. A dualizmus pártjainak számtalan nagyformátumú kormány- és pártvezetője sorolható e politikus típusba. A politikai beszéd mint önálló jellemzési szempont ennél a politikusi körnél jelent meg először. Ennek alapján a karizmapolitikus az agitátorbeszélők közé sorolható, vagyis a monologikus szónoklat és ennek ékesszólása volt a jellemzője, ám gyakran a következő politikus típus jó vitakészségével is bírt. A debattőr típus esetében a beszéd és a vita képessége áll már a jellemzés középpontjában. Alakjára számtalan példát találunk az országgyűlési naplóban, jegyzőkönyvekben megörökített politikai szócsaták tanulmányozása során. A politikai beszélő meggyőző ereje e típusnál nem a politikai ékesszóláson, a politikai szónoklatokon nyugszik, mint a karizmapolitikusé, hanem a gyors és érvelő vitakészségen. A debattőr politikus személyes képesség alapján és nem más politikai magatartás vagy mintakövetés szerint választódik ki. E képesség pedig a jó kommunikációs készséget, a gyors reakcióképességet és a politikai hozzáértést egyaránt feltételezi. A kiegyezést követő évtizedek majd’ mindegyik választási ciklusának megvoltak a nagy kormánypárti és ellenzéki debattőrjei, akik kiváló képességeik mellett gyakran eltérő fontosságú és színvonalú vitákat folytattak. Eötvös, Lónyay, Tisza vagy az Apponyi–Berzeviczy–Beöthy-triász mind debattőr nagyjaink közé tartozott. Az utóbbi háromról jegyezte meg Pekár Gyula, hogy „aki emlékszik azokra a kivételes alkalmakra, midőn e három orátor-nagyunk egymásnak felelve, együtt ragyogtatta nyelvünk dallamos szépségét, az a legszebb, legfenségesebb élményei közé sorozhatja

⁸⁹ TOTH 1973. – A munkában az eligazodást Jónás Károly segítette.

⁹⁰ POKOL 1993, 37.

ezeket az emlékeket”.⁹¹ A korszak ötven évének Magyar Országgyűlése mellett még jó néhány kiváló államférfit sorakoztatott fel mint debattőr politikust, kiknek személyét és vitáik természetét önálló eszmetörténeti kutatás tárgyává lehetne tenni.

Mielőtt az utolsó politikus típus alakját vázolnánk fontos megjegyeznünk, hogy az említett kategóriákba sorolt politikusoknak a *homo politicus psychologicus* mi-voltából adódóan egyszerre több kategória alapján is megrajzolhatjuk politikai karakterét. Vagyis egy alapvetően karizmapolitikus is lehet kiváló debattőr, vagy egy alapvetően dogmatikus politikus is mutathat bürokratikus jegyeket, és fordítva. Ugyanígy jellemezhetünk egy politikust az ideológiai, szakpolitikai szerepvállalás és személyes attitűd jellemzőinek szempontjából. Ez egyben a politikusok lehetséges jellemzésének komplexitását is adja. Az alapvető karakterjegyek szerinti besorolás problematikájára pedig csak a politikai és történeti pszichológia együttes módszertanával végzett kutatások adhatnak megoldást.

Mindezek után vizsgáljuk meg a tudós-politikus típusát. E kategóriával azért kell részletesebben foglalkoznunk, mert álláspontunk szerint a tudós-politikus alakja kifejezetten a 19. század és a dualizmus korának egyik sajátos és jellegzetes politikus típusa, amely típus – már eltérő karakterjegyek mellett – a 20. század során is állandó aktora lesz a modern politikai arénáknak.

A tudós-politikust – mint politikusi karaktert feltételező kifejezést – először Beksics Gusztáv használta *Magyar doctrinairek* című, 1882-ben megjelent munkájában.⁹² Beksics e szóösszetétel alatt kizárólag a liberális reformnemzedék egy politikai irányzatához tartozó, a forradalomhoz és szabadságharchoz kritikusan viszonyuló, majd a kiegyezésben vezető szerephez jutó politikusok körét értette, akik a tudomány terén szintén kimagasló eredményeket értek el, s az állam és jogbölcselet, valamint a gazdaságtan területén mind a teória, mind pedig a praxis szempontjából jelentős tudományos és politikai sikereket tudhattak magukénak. „De akik e haladáshoz úti tervet adtak – vezette fel definícióját Beksics – nagy nemzeti átalakulásunkba rendszert öntöttek, a körvonalak apró részleteit kidolgozták, sejtelmet világos tudattá tették, akik az eszmét megmagyarázták a nemzetnek: azok egyszerű tudósok, a magyar doctrinairek, Szalay László és barátai, a centralisták voltak.”⁹³ [...] Az ő politikájukban volt először tudomány, rendszer. [...] Doctrinaireknek nevezték őket ellenfeleik gúnyból. [...] A gúnynevet dicsőségük jelvényévé tették. S ez a jelvény világítani fog a történelemben, késő századokig, mert oly nevek fénye képez nimbuszt körüle, mint Guizot, Royer-Collard, Camille Jordan, De Serre stb.

⁹¹ PEKÁR 1936, 530.

⁹² E tényre Ferenczi László professzor hívta fel a figyelmet, ahogyan arra is, hogy a beksicsi jelentéstartalmat feltétlenül újra kell értelmezni.

⁹³ Csengery Antal, Eötvös József, Kemény Zsigmond és Trefort Ágoston számított Szalay szűk baráti körének, de Pulszky Ferenc nyomán már Beksics Gusztáv is „a doctrinairephalanxhoz” tartozónak sorolja Lukács Móriczot, Szontágh Pált és Madách Imrét is. A későbbi szakirodalom ezt a nyolc nevet emeli ki, ha a centralistákról értekezik.

Hatásuk, mint megkísértem kimutatni, rendkívül nagy volt, nemzeti átalakulásunkra, intézményeinkre, s főleg nemzeti gondolkozásunkra, melynek ők adtak először tágas, európai látkört.” Ezután használja először tipizálásként a tudós-politikus kifejezést: „Egy kísérlet tehát, mely a negyvenes évek tudós-politikusaival, ezek eszméivel, harcaival és a nemzet radicalis átalakulására való befolyásukkal foglalkozik, okvetlenül birni fog actualis jeleggel is.”⁹⁴

A „doctrinair” megnevezés szűkebb fogalmi distinkciót jelent, mint a tudós-politikus fogalma, azonban Beksics mégis a kettőt szinonimaként használja. Nem utal arra, hogy a „doctrinair”, valamint a tudós-politikus kategória rész-egész viszonyban is értelmezhető, s így a 19. század és a dualista korszak tudós-politikus típusának egyik, bár kétségkívül a legmeghatározóbb körékként értelmezhető a „doctrinair-phalanx”.⁹⁵ Beksics csak röviden mutat rá arra, hogy a tudós-politikus kategóriája nem szükségszerűen politikai eszmeáramlathoz kötött. Művének második fejezetében a kor szellemóriáisait, az ő kifejezésével élve „szellemi fejedelmek”: Széchenyit, Deákot, Kossuthot és ezek udvarát, Wesselényit, Batthyányit, Szemerét, Klauzált, Szentkirályit sorolja fel. „S a három központ vonzkörén kívül emelkedni kezdett, s gyorsan szállt a magasba a negyedik tünemény. Arra volt hivatva, hogy nappá legyen, s világítson. De csak meteorrá lett. Az enyészet vaskeze nem engedte, hogy eljusson a zenitig. Rövid, fényes pályája a halál éjjelébe vezetett. Dessewffy Aurél 1841. közepén a »Világ«-ban kezdte hatalmas publicistai actióját, s 1842 elején már visszavette a sors a magyar nemzettől ezt a nagy szellemi tőkét, mielőtt kamatozhatott volna.”⁹⁶

Beksics ebben a rövid értékelésben a „szellemi arisztocrácia” minden politikai irányzatából kiemeli tudós-politikusokat, még a Széchenyit, Kossuthot és a centralistákat egyaránt bíráló konzervatív Dessewffy Aurélt is. Vagyis a tudós-politikus kifejezést e sorok nyomán Beksics kiterjesztő értelemben, szélesebb kategóriaként használja, azonban a későbbiekben csak a „doctrinairek” munkásságával foglalkozik – kimondatlanul is a centralistákra szűkítve e szóösszetétel jelentéstartalmát. Ha politikus típus leírására alkalmas kifejezésként akarjuk a tudós-politikus fogalmát használni, akkor tágabb értelemben és pontosabban kell hogy definiáljuk azt a beksicsi jelentéstartamánál.

Eszerint a „tudós” és a „politikus” jelentései mögött a „tudós-politikus” kategória intézményesültséget feltételez. Ez egyszerre jelenti a tudomány intézményes s így professzionalizáltnak értelmezett⁹⁷ világából eredő címek, rangok birtoklását, valamint a politikai arénában való aktív politikai részvételt, befolyást. Az „egyszerre” kifejezés pedig nem feltétlenül az egyidejűséget jelenti – bár ez sok tudós-politikusnál tapasztalható –, vagyis a politikai és a tudományos intézményi aktivitás egyszerre való folytatását, hanem az egy személyben integrálódott személyiségi mintára utal. Tudós-politikus alatt így olyan politikus típust értünk, aki a tudomány

⁹⁴ BEKSICS 1882, 4–5.

⁹⁵ BEKSICS 1882, 45.

⁹⁶ BEKSICS 1882, 12–13.

⁹⁷ Lásd POKOL 1991.

és a politika társadalmi alrendszerének egyaránt aktív szereplője, alakítója, formálója a tudományos és a politikai aréna intézményes világának, és egyszerre birtokolja e társadalmi alrendszerek intézményesült elismeréseit, rangjait, az alrendszerek reprodukciójához és rekrutációjához szükséges minősítéseit, valamint az aktív cselekvés lehetőségét biztosító intézményes (hatalmi) pozíciókat. A tudomány szempontjából már a 19. század első felében ilyennek számítanak a végzett iskolai minősítések, a doktori fokozatok, valamint a tudományos műhelyek, társaságok és a Magyar Tudományos Akadémia tagsága, illetve az ezek intézményi vezetésében való részvétel. A politikai aktivitást pedig leginkább a törvényhozó és/vagy végrehajtó hatalomban való részvétel jelenti. Ezeknek pedig különböző szintjei vannak, amely az alrendszerek hierarchikus felépítéséből adódnak.

A fentiek alapján a tudós-politikus tipológia sajátos karrierutat is feltételez. Ez az előző kategóriáknál (az ideológiák, társadalmi hovatartozások, szakpolitikai szerepvállalások vagy politikai attitűdök egyéb kategóriáinál) nem feltétlenül igaz. A tudós-politikus meghatározásánál nélkülözhetetlen elem egy quasi azonos karrierút feltételezése. Ezt figyelembe véve túlléphetünk a beksicsi fogalomhasználaton, és a tudós-politikusok kategóriájába nemcsak centralista, hanem konzervatív vagy függetlenségi párti politikusokat is besorolhatunk a dualizmus korából, vagy a kettős monarchia második időszakának – az 1900-as nemzedékhez tartozó – vezető tudósait, egyben politikusait is e kategória által írhatjuk le. A tudós-politikus kategóriája így – a dualista politikai arénán kívül is – átfogó kategóriaként válik értelmezhetővé a modern politikai arénákban.

A tudós-politikus alakjának általános jellemzése három, részben már korábban is taglalt szempont szerint történhet. E szempontok a következők: 1. a politikus-kiválasztódás, 2. a politika és a tudomány intézményes világán belüli karrierút, 3. a tudós-politikus sajátos politikai nyelve, szótára, esetleges beszédmódja szerint.

E fejezet végén általában vizsgáljuk meg e politikus típus karakterét. Eközben viszont figyelembe kell vennünk, hogy a tudós-politikusok – akiknek köre a dualizmus időszakában jól körülhatárolható a tudomány és a politika megreformált intézményeinek címei, rangjai, és pozíciói által – korántsem alkotnak homogén politikusi csoportot.

Ha a politikus-kiválasztódás alapján próbáljuk behatárolni a politikai arénában a tudós-politikus alakját, akkor e határmegvonás során a legtágabb politikusi körhöz jutunk. Ugyanis a dualizmus időszakában, bár generációváltást megélve, de döntő mértékben az uralkodó társadalmi elit köréből rekrutálódott a tudós-politikusok köre. A század első felének rendi társadalmi piramisa egyszerre határozta meg mind a tudomány, mind a politika új típusú intézményesülését, és a tudomány művelése politikai eszmeáramlatokkal összefonódó politikai programként jelentkezett a reformkorban. A magyar nyelv ügye egyszerre a magyar irodalom, a magyar szabadság és a magyar tudomány ügye lett. Művelése így egyszerre vált politikai céllá az országgyűlésen, irodalmi-nyelvújító programmá a Kisfaludy Társaságban és tudományos feladattá a Magyar Tudományos Akadémián. A program céléléréseinek intézményeit pedig a rendi arisztokratikus elit alapította, szervezte és vezette.

A kiegyezés első időszakában a tudós-politikusok kiválasztódása a reformkor nemzedékéhez köthető. Ők azok, akik legtöbbször arisztokrata származásúként, „politikáért” élő rendi politikusként az irodalomban, a tudományban a nemzet megmaradását látták, s akik vagyonuk és tradicionális nemesi neveltetésük alapján egyszerre álltak az intézményesülés és a tudományok művelőinek élére. Deák Ferenc, Andrassy Gyula, Szlávy József, Széll Kálmán, Eötvös József vagy a kiegyezés pillanatát már meg nem élő, de az ahhoz vezető úton jelentős szerepet vállaló Desseffy Emil vagy a viharos politikai életű Lónyay Menyhért mind ennek a nemzedéknek a tagjai s a rendi politikus-kiválasztódás társadalmi törésvonalai mentén rekrutálódott politikusa, akik a kiegyezéskor és az azt követő 10–15 évben politikai és tudományos pályájuk csúcsára értek. A második reformnemzedék körében már megjelentek olyan tudós-politikusok is, akik nem a rendi társadalmi piramis történeti mintáját képviselik – szociáldemokraták, polgári liberálisok –, azonban a politika és tudomány intézményes világának ők még csak kisebb szeletét adták.

Ezen a ponton viszont térjünk át a második fontos elemzési szempontra, a tudós-politikus jellegzetes, quasi egységes arculatot mutató karrierútjának jellemzésére. Ha a tudós-politikus meghatározásakor azt mondtuk, hogy a kifejezés mögött egyben intézményesült címeket, rangokat, a rekrutációhoz szükséges elismeréseket, valamint a tudomány és a politika intézményeiben elfoglalt (hatalmi) pozíciókat értünk, akkor olyan személyek karrierjét kell megvizsgálnunk, akik vagy az egyik vagy a másik területen bírták koruk ilyen típusú elismeréseit. Ahol a két alrendszer a személy életében, karrierútjában összefonódik, ott találunk rá a tudós-politikus alakjára. Az alrendszerek intézményi oldaláról közelítve az országgyűlés és a kormány tagjait, valamint a tudományos élet egyetemi szférájának professzorait, tanszékvezetőit, dékánjait, rektorait, továbbá az alrendszer csúcsát képviselő Magyar Tudományos Akadémia tagságát, intézményi vezetését és elnöki címének viselőit érdemes egybevetni a tudós-politikusi kör lokalizálása és a politikai aréna többi szereplőjével szembeni határmegvonás érdekében.

Ezen egybevetés elvégzése után, arra az eredményre jutottunk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 16 miniszterelnökéből 8 volt tagja, illetve tisztségviselője (igazgatója, vagy igazgatósági tagja) a Magyar Tudományos Akadémiának: gr. Andrassy Gyula, gr. Lónyai Menyhért, Szlávy József, Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, Széll Kálmán, gr. Khuen-Héderváry Károly, gr. Tisza István. Közülük pedig Wekerle háromszor, Khuen-Héderváry és Tisza István pedig kétszer foglalta el a miniszterelnöki széket. A dualizmus minisztereinek jelentős része szintén kapcsolatban állt az Akadémiával. Példaként említjük, hogy az első Deák-párti kormány összesen 17 tagjából, 10 volt tagja az MTA-nak (Andrassy Gyula, Eötvös József, Festetics György, Gorove István, Horváth Boldizsár, Kerkapoly Károly, Lónyay Menyhért, Mikó Imre, Pauler Tivadar, Szlávy József). Míg a Tisza-korszak 15 évének (1875–1890) összesen 25 minisztere közül szintén 10 volt – vagy lett később – tagja a Magyar Tudományos Akadémiának (Tisza Kálmán, Csáky Albin, Kemény Gábor, Pauler Tivadar, Szapáry Gyula, Széll Kálmán, Szilágyi Dezső, Teleki Géza, Trefort Ágoston, Wekerle Sándor). Ám, ha a korszak végét jelentő

harmadik Wekerle-kormányt nézzük, akkor is megállapíthatjuk, hogy a kabinet 22 tagjának harmada, 7 miniszter volt tagja az MTA-nak, legtöbbjük jogi vagy bölcsészdokorként.⁹⁸ Az országgyűlés igen népes és sokszínű tudós-politikusi gárdával rendelkezett az ötven év során. Voltak közöttük konzervatívok, mint amilyen példaképük, a kiegyezés előtt elhunyt Dessewffy Emil MTA-elnök is volt; akadt köztük machiavellista pártvezér; a tudományos közéletet megbotránkoztató irodalmi csaló, mint Thali Kálmán; s volt olyan, még Victor Hugót is barátjának tudó székelyföldi nemes, mint Orbán Balázs. Ott volt a 19. század utolsó lenyomataként tevékenykedő polihisztor, egyben az Országos Függetlenségi Párt rövid idejű karizmapolitikusa, Herman Ottó; illetve voltak olyan jeles irodalomtudós, mint Jókai vagy Mikszáth. Az utóbbi 1887-től haláláig, 1910-ig, vagyis 23 éven keresztül volt a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője.

Ha az intézményesült tudomány oldaláról közelítünk, még nagyobb átfedést találunk a vezető tisztségek viselőinél. Az MTA-nak 5 elnöke volt a dualizmus korában: b. Eötvös József (1866–1871), gr. Lónyay Menyhért (1871–1884), Trefort Ágoston (1884–1888), Eötvös Loránd (1889–1905) és Berzeviczy Albert (1905–1936). Mind az öt akadémiai elnök egyben a politikai arénának is meghatározó szereplője volt – mint országgyűlési képviselő, minisztériumi államtitkár, miniszter, vagy miniszterelnök.

E hosszas adatsort azért tartottuk fontosnak felsorolni, hogy világossá váljon: a tudós-politikus tipizálási kategóriája ténylegesen karrierutat feltételez a többi politikusi kategóriával szemben. Fontos megállapítani, ahogyan Európában több példáját találjuk a korszakban e politikus típusnak, úgy a nemzetiségi politikusok között is fellelhető olyan politikus és tudós, aki e kategóriába sorolható. Ezek közül itt most csak egy példát emelnénk ki a karrierút hasonlatosság igazolására, George Baritiu (vagy Barit)⁹⁹ román tudós-politikus alakját.

Baritiu a román nemzetiségi politikusok legtekintélyesebb liberális alakja, akit történészként ismerünk, bár 1835-ben a természettan tanára volt a balázsfalvi líceumban. A románság felemelkedését ő is az oktatás társadalmi kiszélesítésében, általánossá tételében látta. Először, 1836-ban a brassói román egyházkerület kérte fel iskolaszervezésre. A román nyelv terjesztése, művelése és társadalmi nyilvánosságának megteremtése érdekében 1838-ban elindította a *Gazeta Transilvaniei* című politikai és a *Foaiete pentru minte, inimă, si literatură* című irodalmi lapot. A forradalom alatt több helyütt román gyűlések politikus szónoka volt, az önkényuralom idején pedig az első jelentős román–német szótár megalkotója Munteanu Gáborral (1853). Szintén Baritiu nevéhez kötődik a korszak román–magyar szótára

⁹⁸ Az adatokat az alábbi munkák – valamint az életrajzi adatok – egybevetése alapján közöljük. BÖLÖNY–HUBAI 2004; GLATZ 2003.

⁹⁹ A román nyelvű források mindkét névváltozatot használják, a magyar források ezek alapján eltérő módon említik Baritiut. Emellett a dualizmus magyarosító megnevezéseinek eredményeként Baricz Györgyként is emlegetik, de ez végképp tévedési lehetőséget hordoz magában a reformkori, *Magyar Kurír*-ban publikáló hasonló nevű magyar fordító, katonatiszt miatt. Az összetévesztést elkerülendő a román Baritiu használata ajánlott.

is.¹⁰⁰ Baritiu politikai és tudósi tekintélye nemcsak a románságon belül, hanem a magyar kormánykörökben is vitathatatlan volt, és mint tudós-politikusok a tudós-politikussal kívántak együttműködni vele a műveltség nemzetek feletti terjesztésében. Baritiu tekintélyét az 1861-ben megalapított ASTRA irodalmi társaság még tovább növelte, és nagy nyilvánosságot adott számára az egyesület 1868-ban indított *Transilvania* című lapja is. Baritiu történelmi tanulmányait és publikációinak nagy részét e lapban közölte. Mint a dualizmus legkiemelkedőbb román tudós-politikusa, alapítója volt a Román Akadémia elődjének számító Román Irodalmi Társaságnak (1866), majd élete utolsó évében, 1893-ban a létrejövő Román Akadémia elnökévé választották. Karrierútjának rövid felvázolása is világossá teszi, hogy Baritiu – bár szemben állt a magyar törekvésekkel – liberalizmusa, munkássága a román nemzeti ébredés nagyjává avatta, és tipológiánk szempontjából ugyanazt a politikus típust képviselte, mint amelyet Magyarországon az MTA elnökei testesítettek meg: a tudós-politikus típusát.

*

Összefoglalóan a politikai karrierút szempontjából megállapítható, hogy a tudós-politikus típusa a dualizmus két generációjánál egyaránt összefonódott a törvényhozásban és a végrehajtásban vállalt – politikai felelősséget is jelentő – pozíciókkal, valamint a tudományos élet fellegrájának, csúcshintézményének számító Magyar Tudományos Akadémián vagy az egyetemi szférában elfoglalt pozíciókkal, tisztségekkel. Ezek közül kiemelkednek, és a tudós-politikusi modell egyfajta quint essentiáját adják az MTA-elnökök karrierútjai. A magyar nyelv és a tudomány felemelésének Széchenyi által is meghirdetett politikai programját e tudós-politikusok részben az által tudták sikerre vinni, hogy mint nagy teoretikusoknak lehetőségük nyílt, hogy elgondolásaikat praxisba ültethessék át. E lehetőség pedig abból adódott, hogy intézményes hatalmi pozíciót birtokoltak mind a politikai végrehajtásban (mint kormány tagok), mind a tudományos életben (mint akadémiai elnökök). Az intézményes hierarchiában alattuk és mellettük lévő tudós-politikusok számára az e típushoz való tartozás egyben közéleti rangot is jelentett, amely az új generáció számára vonzó pályaképet jelentett.

¹⁰⁰ Baritiu nyelvismeret terén is a magyar tudós-politikusok szintjén állt. Bár a többnyelvűség általános volt a Monarchiában, mégis: e politikus típus jellemzőjeként említhetjük az átlagon felüli nyelvismeretet. A latin, német, francia, angol, magyar, román, szlovák, horvát, némelyeknél az olasz nyelv ismerete szinte kötelező elvárás volt ezen politikus-tudósi körben. A több nyelv ismerete garanciája a széles körű európai látókörnek és gondolkodásnak. Eötvös anyanyelvként németül, anyanyelvi szinten magyarul és magas szinten latinul, franciául, angolul tudott, Lónyay szintén latinul, németül, franciául, de a legtöbb nyelven talán Trefort Ágoston beszélt az MTA-elnökök közül: a latin, német, francia, angol, olasz és szlovák nyelvet egyaránt kiválóan ismerte. Baritiu francia, német, latin és magyar nyelven beszélt a román mellett.

BIBLIOGRÁFIA

BEKSICS 1882

BEKSICS Gusztáv: *Magyar doctrinairek*. Budapest, Rudnyánszky A. Könyvnyomdájából, 1882.

BÖLÖNY 1992

BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1992.

BÖLÖNY–HUBAI 2004

BÖLÖNY József–HUBAI László: *Magyarország kormányai 1848–2004*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

BUZINKAY 1993

BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993.

BUZINKAI–ERÉNYI–GERGELY–NÉMETH G.–VELIKY 1985

BUZINKAI Géza–ERÉNYI Tibor–GERGELY András–NÉMETH G. Béla–VELIKY János: *A magyar sajtó története*. II/2. (1867–1892) Szerk. KOSÁRY Domokos–NÉMETH G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

CSIZMADIA 1999

CSIZMADIA Ervin: *Két liberalizmus Magyarországon*. Budapest, Századvég, 1999.

DOBSZAY–FÓNAGY 2003

DOBSZAY Tamás–FÓNAGY Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

DURKHEIM 1978

Émile DURKHEIM: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Ford. LÉDERER Pál–ÁDÁM Péter. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.

ERDEI 1980

ERDEI Ferenc: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1980.

GERGELY 2005

Magyarország története a 19. században. Szerk. GERGELY András. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

- GLATZ 2003
A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–2002. I–III. Főszerk. GLATZ Ferenc. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2003.
- GRATZ 1934
GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I–II. Budapest, 1934.*
- HANÁK 1971
HANÁK Péter: *A dualizmus korának történeti problémái. Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.*
- HAYEK 1960
Friedrich A. HAYEK: *The Constitution of Liberty. Oxford University Press, 1960.*
- HÁRSING 1996
HÁRSING László: Pluralizmus és tolerancia. In: *Demokrácia, Pluralizmus, Tolerancia. Szerk. LENDVAI L. Ferenc. Budapest, Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete, 1996, 95–100.*
- HORVÁTH 1974
HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló. Budapest, Gondolat, 1974.*
- IGNOTUS 1906
IGNOTUS: *Olvadás közben. Budapest, Franklin Társulat–Magyar Irodalmi Intézet és Könyv Nyomda, 1906.*
- KÓKAI–BUZINKAY–MURÁNYI 1994.
KÓKAI György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története. Pécsi Nyomda Rt., 1994.*
- KORNIS 1927
KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei. Budapest, 1927.*
- KOZÁRI 2005
KOZÁRI Monika: *A dualista rendszer (1867–1918). Budapest, Pannonica Kiadó, 2005.*
- LENGYEL 1963
LENGYEL Géza: *Magyar újságmagnások. Budapest, Akadémia Kiadó, 1963. (Irodalomtörténeti Füzetek)*
- LUKACS 2004
John LUKACS: *Budapest 1900. Budapest, Európa Kiadó, 2004.*

MÉREI 1971

MÉREI Gyula: *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 között*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1971.

MIKSZÁTH 1910

MIKSZÁTH Kálmán: *Két választás Magyarországon*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1910.

PEKÁR 1936

PEKÁR Gyula: Berzeviczy Albert. *Új Idők* 42/15. 1936, 530.

PETHŐ 1925

PETHŐ Sándor: *Világostól Trianonig*. Budapest, Enciklopédia R. T. Kiadása, 1925.

POKOL 1991

POKOL Béla: *A professzionizált intézményrendszerek elmélete*. Budapest, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1991.

POKOL 1993

POKOL Béla: *Pénz és politika*. Budapest, Aula Kiadó, 1993.

ROMSICS 2005

ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

SARTORI 1999

Giovanni SARTORI: *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.

SÓTÉR 1975

SÓTÉR István: *A sas és a serleg, Akadémiai arcképek*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1975.

SZEKFŰ 1922

SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda Társaság, 1922.

SZŰCS 1983

SZŰCS Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983. (Gyorsuló idő)

SZŰCS 1984

SZŰCS Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984. (Társadalomtudományi könyvtár)

TAXNER-TÓTH 2005

TAXNER-TÓTH Ernő: *(Köz)vélemény formálás Eötvös regényeiben*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, 2005.

TOTH 1973

Adalbert TOTH: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, R. Oldenbourg Verlag, 1973.

WEBER

Max WEBER: *A tudomány és a politika mint hivatás*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1995.

ZÁRUG 2001

ZÁRUG Péter Farkas: A magyar médiastruktúra gyökerei és az „átmenet” problémája a média alrendszerében. In: *Médiakönyv 2000–2001. Tények és tanok*. I–II. Szerk. ENYEDI NAGY Mihály–FARKAS Zoltán–MOLNÁR Adél–SOLTÉNSZKI Tibor. Budapest, Enamiké, 2001, 495–504.